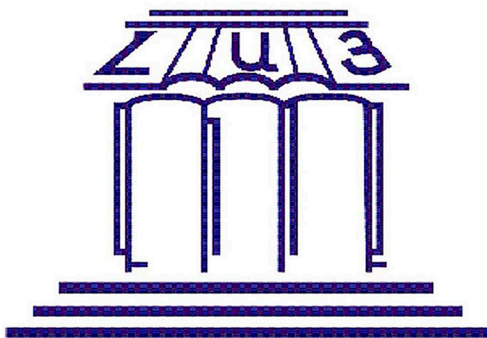

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԳԷՈՐԳ ԿԵՍԵՐՈՊ

ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՋԻՆ Բ. ՏԱՐԻ

Գ. ՏՊԱԿՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԱՏՈՒՆ ԿԵՍԵՐՈՊ

ՖԻԼԻՊԷ

Տպագր. Յ. Մ. ՍԷԹԵԱՆ

1923

9(47.925)

գ-47

6924

19 AUG 2011

925)

47

ԳԷՈՐԳ-ՄԵՍՐՈՊ

19 AUG 2006

3

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Յ. Մ. ՍԷԹԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ

ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

ԹՂԹԱՎԱՃԱՌԱՏՈՒՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ, Չափաֆեբլար

№ 19

ՄԻՋԻՆ Բ. ՏԱՐԻ

Գ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԱՏՈՒՆ ՄԵՍՐՈՊ

ՖԻԼԻՊԷ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. Մ. ՍԷԹԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1923

18 MAR 2013

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ

ՄԻՋԻՆ Ա. ՏԱՐԻԻ ԴԱՍԵՐՈՒՆ

ԾԱՆՕԹ.— Օգտակար նկատեցինք մեր այս դասընթացի Միջին Ա. տարի դասերուն անկողնուսը դնել հոս, ցոյց տալու համար այն կայրը որ կայ նախորդ եւ ներկայ հասոյին մէջ: Յարգելի ուսուցիչները երբ անհրաժեշտ նկատեան կրնան մեկ երկու դասով անկողնի ծանօթութիւններ տալ նախորդին մէջ պատկերած կարեւորագոյն դեպքերու կամ դասերու մասին, երբ աշակերտներուն ծանօթ չեն աւելնել:

ՀԱՅԿ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԵՄԱԳՈՒՄԸ.— Զրհեղեղէն ետք Նոյի որդիները Սենաարի մէջ աշտարակ մը կը շինեն. Աստուած անոնց լեզուները կը խառնակէ: Ով որ ուժով է կ'աշխատի իրեն հնազանդեցնել ուրիշները. ատոնցմէ մէկն էր Բէլ: Հայկ կ'ըմբոստանայ եւ իրեններով կը դիմէ Արարատ: Հայկ իր անունով գիւղ մըն ալ կը շինէ եւ կը կոչէ Հայկաբէն, իսկ գաւառն ալ՝ Հարֆ:

ՀԱՅԿԻ ԵՒ ԲԷԼԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.— Հայկ ըմբոստացած ըլլալուն համար, Բէլ կը բարկանայ, նախ յորդորելով, ապա բռնի կ'ուզէ իրեն հնազանդեցնել, Հայկի վրայ կը քալէ: Բէլեւ ամուր զրահներով պաշտպանուած էր, բայց կռուին մէջ կ'սպաննուի Հայկի նետովը: Հայկ պատիրազմին տեղը գիւղ մը կը շինէ Հայ անունով, գաւառը կը կոչուի Հայոց Զոր, Բէլի լինկած բլուրն ալ՝ Դերեգամբ: Հայկի անունով մեր ժողովուրդը կը կոչուի Հայ, իսկ մեր երկիրը Հայաստան:

ՀԱՅԿԻ ՅԱՅՈՐԴՆԵՐԸ.— Հայկ նահապետի յաջորդեց իր որդին Արմենակ, որ իր խռն եւ Մանուազ եղբայրները Հարք գաւառին մէջ ձգեց, եւ ինքը գնաց բնակեցաւ լեռան մը մօտ, դաշտի մը մէջ: Լեռը կոչուեցաւ Արագած, դաշտը՝ Արագածոտն: Արմենակի յաջորդեց անոր որդին Արմայիս, որ Արմաշի բաղարը շինեց: Արմայիսի որդին էր շատակեր Շարայ: Շարայի բնակած դաշտը կոչ-

4 1530-84

ուեցաւ Շիրակ: Արմայիսի յաջորդեց Ամասիա: Անոր անունով երկու մեծ լեռները կոչուեցան Մեծ Մասիա, Փոքր Մասիա: Ամասիայի յաջորդը եղաւ իր որդին Գեղամ: Անոր անունը տրուեցաւ Գեղամայ ձովին: Իսկ Գեղամին յաջորդը եղաւ Հաւսա:

ԱՐԱՄ ՆԱՀԱՊԵՏ.— Հարմայի յաջորդեց Արամ նահապետ: Անոր օրով շրջակայ թշնամիները, օգտուելով հայ նահապետներու բաժնուած ապրելէն, յարձակած էին Հայաստանի վրայ եւ մէկ քանի գաւառներ գրաւած: Արամ 40,000 զինուոր կը հաւաքէ. նախ կը յարձակի Նիւբա Մեղացիին վրայ: Կը յաղթէ եւ գերի բռնելով Արմաւիրի աշտարակին վրայ ճակատէն կը բամէ: Ապա կը յարձակի Ասորոց Բարշամին վրայ, կը յաղթէ ու կը սպաննէ: Ամէնէն ետքը կ'արշաւէ արեւմտեան կողմը Պայապիսի վրայ, կը փախցնէ: Կը գրաւէ անոր երկիրները, եւ կոչէ Առաջին, երկրորդ, երրորդ Հայք, ամէնը մէկէն Փոքր Հայք: Իշխան կը կարգէ Մշակը, որ իր անունով քաղաք մը կը շինէ, այն է այժմու Կեսաբիան: Արամի անունով Հայերը կը կոչուին օտարներէն՝ Արմէն կամ Էրմէնի, իսկ Հայաստանը՝ Արմէնիա կամ Էրմէնիստան:

ԱՐԱ ԳԵՂԱՅԵԿ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄ.— Արամին յաջորդեց անոր որդին Արա Գեղեցիկ: Նինոսի կինը, իր ամուսինին մահէն ետքը, իշխանութիւնը ձեռք առնելով, եւ լսած ըլլալով Արայի գեղեցկութեան համբաւը, ուզեց անոր հետ ամուսնանալ: Մարդ զրկեց. Արա մերժեց, որովհետեւ Նուարդ անուն կին մը ունէր արդէն: Շամիրամ պատերազմեցաւ Արայի դաշտին, Արաբասեան դաշտին մէջ: Արա սպաննուեցաւ: Շամիրամ հրաման ըրաւ Արայի դիակը բարձր տեղ մը դնել, որ Առլ գետը լիզեն եւ կենդանացնեն: Հայերն ալ այս կերպով խաբեց: Իր անունով Բզնունեաց ծովին եզերքը շինեց քաղաք մը եւ բերդ մը: Քաղաքը կոչուեցաւ Շամիրամակեթ, յետոյ Վան:

ԱՐԱՅԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ.— Արայի մահէն ետքը Ասորեստանցիներու գերիշխանութեան տակ հայ իշխաններ կառավարեցին երկիրը, տուրք տալով Նինուէյի թագաւորներուն: Արայի որդին էր Կարդոս, ուրկէ մինչեւ Պարոյր 28 իշխաններ եղած են: Նշանաւորներն են Կարդոս, որ մեռաւ Շամիրամի օգնութեան երթալով Նինուէյի դէմ մղուած պատերազմին մէջ: Անուշաւան, Կարդոսի որդին, նշանաւոր՝ սօսիներուն նուիրուած ըլլալուն համար: Զայրմայր անուանի է Տրովադայի պատերազմին մասնակցած ըլլալուն համար: Իսկ Սկայորդիի օրով Հայաստան փախած են Սենքերեմի

երկու որդիները, Ադրամելեր եւ Սանասար, որոնք սպաննած էին իրենց հայրը:

ՊԱՐՈՅԻ.— Սկայորդիի որդին էր Պարոյ: Պարոյի ժամանակ Մարաց Կիւքսար թագաւորը զօրք ժողովեց եւ Նինուէյի վրայ գնաց, բայց բարբարոսներուն պատճառով ետ դարձաւ ու անոնցմէ յաղթուեցաւ: Ինչոյի մէջ սպաննեց անոնց զխաւորները եւ մնացածները վռնտեց: Բարեկամ եղաւ Պարոյի եւ Բաբելոնի իշխանին, որոնց հետ Նինուէյ գրաւեց եւ կործանեց: Սարգանաբալ ինքզինքը այրեց: Կիւքսար թագով պատուեց Պարոյը, որ եղաւ Հայերուն առաջին թագաւորը:

ՀՐԱՅԱՅԵԿ ԵՒ ԻՐ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ.— Պարոյի յաջորդեց Հրաչեայ, որ իր հօրը պէս բարեկամ եղաւ Մարաց եւ Բաբելացւոց հետ: Նաբուգոդոնոսորի օգնութեան երթալով երուսաղէմը առին եւ հրեայ գերիներ բերին: Հրաչեայ փոքրիկ գաղթականութիւն մը բերաւ Նստեցուց Հայաստան: Սմբատ կամ Շամբաթ հրեայ իշխանէն սերեցան Բագրատունիները: Հրաչեայի յաջորդներու մասին բան մը չենք գիտեր զօրքախտաբար:

ՏԻԳՐԱՆ ԵՒ ԱՌԱՆԴԵՐԱՆ.— Երուանդի որդին էր Տիգրան Ա. որ շատ գեղեցիկ, խելացի եւ քաջ մէկն էր: Նա կարգի դրաւ իր զինուորները, ծիւղերը բազմացուց, նոր զէնքեր տուաւ անոնց ամէն մէկին: Ապա բալեց Հայաստանի արեւմտեան կողմը, մինչեւ Միջերկրական ծովը գտնուած երկիրները գրաւեց: Բարեկամացաւ Պարսից Կիւքս թագաւորին, որ Աժդահակի թոռն էր եւ կ'ուզէր իր պապին ձեռքէն խելի իշխանութիւնը: Աժդահակ վախճալով երազ մը տեսաւ. հայոց լեռներէն մէկին վրայ կին մը երեք կտրիճ կը ծնի, երեքը մէջ մէկ կենդանիի վրայ մէջմէկ կողմ կ'երթան. երրորդը վիշապի մը վրայ նստած կուգայ կ'սպաննէ Աժդահակը, որ երազէն արթննալով խորհրդականները կը կանչէ, խորհուրդ հարցնելու համար:

ՏԻԳՐԱՆ ԵՒ ԱՌԱՆԴԵՐԱՆ.— Խորհրդականներու խորհուրդին համեմատ Աժդահակ կ'ամուսնանայ Տիգրանուհիի հետ: Կ'ուզէ զայն գործիք ընել, սպաննելու համար Տիգրանը, բայց Տիգրանուհի լուր կուտայ: Երբ Աժդահակ Տիգրանը կը հրաւիրէ իրրեւ թէ խորհրդակցելու, Հայոց թագաւորը զօրքով կ'երթայ, բոլոր կ'ազատէ, Աժդահակը կ'սպաննէ: Քոյրը կը բնակեցնէ Տիգրանակերտի մէջ, իսկ միւս գերիները Մասիսի մօտ. անոնցմէ են Մուրացանները:

ՏԻԳՐԱՆԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ.— Տիգրանի կը յաջորդէ Վանագն, որ

իր քաջութեան համար իրրեւ աստուած կը պաշտուի Հայերէն ու Վրացիներէն: Անկէ ետքը մէկ քանի անձանօթ թագաւորներ եղած են. անոնցմէ մէկն է Վան, ամէնէն նշանաւորն է Վանէ, որ Մեծն Աղեքսանդրէն կ'սպաննուի: Հայկազանց հարստութեան վերջին թագաւորը կ'ըլլայ Վահէ:

ՎԱՆԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐԸ.— Հին ատեն չի կային գիր, դպրոց, ուսուցիչ եւ տպագրութիւն: Մարդիկ պատմութիւն չէին կրնար գրել: Գուսանները, երգիչները եւ ծերունիները բերնէ բերան կ'աւանդէին հին պատմութիւնները: Անոնց պատմածները կը կոչուին Աւանդական Պատմութիւն, որ բոլորովին ճիշդ չկրնար ըլլալ: Աւանդական պատմութեան համեմատ, երբ Հայերը Հայաստան եկան՝ ընկեցան, հոն գտան տեղացի ժողովուրդ մը, որ հնազանդեցաւ եւ խառնուեցաւ Հայերուն: Այդ ժողովուրդը գիտենք հիմակ որ կը կոչուէին Խալդիներ կամ Ուրարտացիներ: Անոնք նշանաւոր էին. ունէին թագաւորներ, որոնք գիտէին արձանագրութիւններ գրել տալ: Անոնց գրած գիրերը բեւեռի կամ գամի նման ըլլալուն համար կոչուած են բեւեռաձեւ գիրեր: Անոնց լեզուն չենք գիտեր, բայց կը հասկնանք իմաստը:

ՈՒՐԱՐՏՈՒԹԻՒՆԵՐԸ, ԱՐԱՄԷ.— Հայաստանի հին անունն էր Ուրարտու եւ Նաիրի: Այն երկրին մէջ ամէն գիւղ ու քաղաք իր թագաւորն ունէր: Այդ փոքրիկ թագաւորները իրարու հետ անմիաբան էին եւ կը կռուէին, այդ պատճառով տկար: Արամէ նշանաւոր իշխան մը եղաւ, որ ուզեց միացնել բոլոր թագաւորները: Բաւական յաջողեցաւ, կռուեցաւ Սաղմանասարի դէմ ու յաղթեց: Սաղմանասար Վանայ ծովի աստուածին զոհ ընել տուաւ: Արամէ իր նպատակին մէջ յաջողելու վրայ էր, երբ մեռաւ:

ՍԱՐԴՈՒՐԻՍ ԵՒ ՄԵՆՈՒԱՍ.— Արամէէն ետք նշանաւոր եղաւ անոր թուր Սարգուրիս, որ իր մեծ հօրը նման աշխատեցաւ միացնել մանր իշխանները: Սաղմանասար իր զորապետը զրկեց անոր դէմ, բայց զորապետը յաղթուեցաւ: Սաղմանասար ինք դէմ ելաւ, բայց վախեցաւ Սարգուրիսի հետ կռուելէ: Սարգուրիս Վանը գրաւեց եւ մայրաքաղաք ըրաւ: Առաջին անգամ բեւեռաձեւ արձանագրութիւն կանգնեց: Իրմէ ետքը նշանաւոր եղան Իսպ. Կնիս, մանաւանդ Մենուաս: Անոնք ընդարձակեցին իրենց երկիրը եւ արձանագրութիւններ կանգնեցին: Մենուաս շինեց նաեւ Մամազկիւթս քաղաքը:

ՈՒՐԱՐՏՈՒԹԻՒՆԵՐԸ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ.— Մենուասի յաջորդեց Արգիշիս: Անոր մէկ արձանագրութիւնը կը կոչուի Տարեգրութիւն Արգիշիսի: Բազմաթիւ գերիներ եւ աւար կը բերէ Վան: Կ'ըլլայ շինարար թագաւոր մը: Անոր կը յաջորդէ Սարգուրիս Բ., որ կը յաղթուի Թագաւորիադասարէն: Ռուսա Ս. կը դաշնակցի նաեւ Ուրարտայի հետ: Սարգոն կը յարձակի եւ գերի կը տանի Խալդի աստուածը: Ռուսա. իր աստուածին գերի տարուիլը լսելով, անձնասպան կ'ըլլայ: Ռուսասէն ետք Ուրարտու կը տկարանայ, մինչեւ որ Հայերը կուգան ու կը գրաւեն զայն:

ՈՒՐԱՐՏՈՒՅԻՆԵՐՈՒ ԿՐԾՆԸ ԵՒ ԲԱՐԲԵՐԸ.— Ուրարտացիները կը հաւատային թէ ամէն գիւղ, քաղաք, ծով, գետ, դաշտ իր աստուածն ունի: Անոնք կը շինէին խոշոր մեհեմաններ, սիւնազարդ: Մեհեմանին մէջ կը գործածէին բուրվառներ, աւազաններ եւայլն: Կային մեծ եւ փոքր աստուածներ: Մեծ աստուածներն էին Խալդի, Արգիւնի, Տէլեբաս: Կը պաշտէին նաեւ Շամիրամ դիցուհին, ինչպէս նաեւ Մարդակ աստուածը իր չորս փոքր աստուածներուն հետ: Այդ չորս աստուածները կէս շուն կէս մարդ էին, կը կոչուէին Առլեգ. որոնք մեռելները կը կենդանացնէին: Կը գոհէին ոչխար, ծի, եզ, ուղտ եւայլն: Ուրարտացիները բարեպաշտ, բաշ, ազատասէր մարդեր էին:

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԸ, ԿՐԾՆԸ ԵՒ ԲԱՐԲԵՐԸ.— Հայերը ցեղակից էին Եւրոպայի գրեթէ բոլոր ժողովուրդներուն, որոնք առաջ մէկտեղ կ'ապրէին, վերջը բաժնուեցան: Հայերն ալ բաժնուելով անցան Տարտանէլէն ֆորը Ասիա եւ եկան Հայաստան: Հոն շինեցին գիւղեր, քաղաքներ, շէնքեր եւայլն: Իրենց տունները փորուած կ'ըլլային ժայռերուն կամ հողին մէջ: Կը գործածէին զարեշուր: Կը պաշտէին երկիրն ու երկիրը, ծառերը, սօսին, Վահագնը, օճախը: Կը յարգէին հայրերուն հոգիները: Հայերը կ'ըրաղէին երկրագործութեամբ: Վաճառականութիւն ալ կ'ընէին կարաւաններով եւ լաստերով՝ գետի վրայէն:

ՀԱՅԵՐԸ ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ.— Վահէի մահէն ետք Մեծն Աղեքսանդր Հայոց վրայ կուսակալ դրաւ Մինտան անուն օտար մէկը: Աղեքսանդր մեռնելէն ետք իր երկիրը հինգ մասի բաժնուեցաւ, հինգ զորապետներու միջեւ, որոնցմէ մէկն էր Լեյի կոս: Ան իր իշխանութեան տակ առաւ Հայաստանը: Հայ իշխան մը եղաւ սոք կամ Աղուաթ, ապառաժեցաւ եւ կէս անխախտ եղաւ: Հայ աստան երկու մասի բաժնուեցաւ, Մեծ Հայք, Փոքր Հայք:

Մեծ Հայքի իշխանն էր Արսաւէս, Փորր Հայքինը՝ Զարեմ: Արտաշէս ապստամբեցաւ եւ եղաւ թագաւոր: Անհիբալի խորհրդով, ան շինեց Արսաւէս քաղաքը Երասխի եւ Մեծամորի միացած տեղը:

ՊԱՐԹԵՒՆԵՐԸ ԵՒ ՎԱՂԱՐՇԱԿ.— Պարթեւները կը բնակէին Կասպից ծովուն հարաւ արեւելեան եզերքը, հպատակած էին Մարերոսն, Պարսիկներուն, Աղեքսանդրի եւ Սելեւկեաններուն: Հաւ նետածիզ էին: Արշակի առաջնորդութեամբ ապստամբեցան Սելեւկեաններէն: Արշակ իր եղբայրը՝ Վաղարշակը Հայոց վրայ թագաւոր պահեց: Հայերը ընդունեցին, որովհետեւ իրենց թագաւորները թոյլ էին եւ Պարթեւներն ալ իրենց կրօնով ու լեզուով կը նմանէին Հայերուն: Փորր Ասիացիք, Մորփիւղիկէսի առաջնորդութեամբ, չհնազանդեցան Վաղարշակի, բայց յաղթուեցան եւ Մորփիւղիկէս սպաննուեցաւ: Վաղարշակ բարեկարգութիւններ ըրաւ, Հայոց պատմութիւնը գտաւ. նախարարները պատուեց, օրէնքներ դրաւ, յաջորդութեան համար կանոններ դրաւ:

ԱՐՇԱԿ Ա. ԵՒ ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԿ.— Վաղարշակի յաջորդեց իր որդին Արշակ Ա., որ իր հօր սկսած բարեկարգութիւնները շարունակեց: Պատերազմեցաւ Պոնտացիներուն դէմ եւ կոթող կանգնեց Սու ծովին եզերքը: Իր նիգալովը ծակեց զայն: Պոնտացիք պաշտեցին այս արծաթը, բայց յետոյ ծովը ձգեցին: Արշակի յաջորդը եղաւ հպարտ ու փառասէր Արսաւէսը: Բարեկարգեց եւ բազմացուց իր բանակը: Անոր զօրքերը թիւով չէին համրեր այլ չափելով: Պարթեւներու Արշականէն առաւ առաջնութեան պատիւը եւ դրամ կտրեց իր անունով: Դաշնակցեցաւ Պոնտացեաց Միհրդատի թագաւորին հետ եւ գրաւեց ամբողջ Փորր Ասիան, Թրակիան եւ Յունաստանը: Բայց իր բանակին մէջ խռովութիւն իյնալով սպաննուեցաւ եւ գոչեց. «Աւա՛ղ փառացս անցաւորի»:

ՄԵԾԵՆ ՏԻԳՐԱՆ.— Տիգրան Բ. յաջորդեց իր հօրը Արտաշէսի, որուն մահուան վրէժը լուծեց Յոյները վանելով Հայաստանէն: Դաշնակցեցաւ Միհրդատի հետ, որուն Կղէուպատէ աղջկան հետ ամուսնացաւ: Արշական յարձակեր էր Հայոց վրայ, Տիգր ն սպաննեց զայն եւ տէր եղաւ անոր երկիրներուն: Առանց այլ աւանդազոյթեան տէր եղաւ Ասորիքի, գրաւեց Պսղոմայիսը եւ զխառնեց անոր Կղէուպատէ թագուհին: Երուսաղէմի Աղեքսանդրէ թագուհին հնազանդեցաւ անոր: Ան 300,000 Յոյներ բնակեցուց Տիգրա-

նակերտ. շինեց բոլորքներ ու շէքեր: 4 թագաւորներ անոր թիկնապահներն էին: Տիգրան ինքզինքը իբրեւ աստուած պաշտել կու տար:

ՏԻԳՐԱՆ ԵՒ ՀՈՌՎՄԱՅԵՑԻՆԵՐԸ.— Միհրդատ եւ Տիգրան զաշնակցած էին պայմանով որ հողը մնայ Միհրդատի, զանձերը՝ Տիգրանի: Անոնք երկուքը գրաւեցին Կասպիցիան: Հռոմայեցիք զրկեցին Սիլա գորպետը, որ յաղթեց Միհրդատի: Այս վերջինը նոր պատրաստութիւնով վերստին գրաւեց ետ տուած երկիրները: Լուկուլլոս զրկուեցաւ. նախ յաղթուեցաւ, յետոյ յաղթեց Միհրդատի, որ Տիգրանի բով փախաւ, Լուկուլլոս Տիգրանի վրայ գնաց, Տիգրան անհոգութեամբ յաղթուեցաւ, բայց ետը Լուկուլլոսի զօրը ցրուեց: Անոր տեղ զրկուեցաւ Պոմպէոս, որ մատնիչ որդիներու շնորհիւ յաղթեց Միհրդատին եւ բարեկամ եղաւ Տիգրանին: Միհրդատի որդին էր Փառնակ, Տիգրանինը՝ Փոքր Տիգրան: Միհրդատ անձնասպան եղաւ: Տիգրան բարեկամ Հռոմի:

ԱՐՏԱԽԱՋԻ Ա.— Հռոմի մէջ կազմուեցաւ եռապետութիւն մը որուն անդամներն էին Յուլիոս Կեսար, Պոմպէոս, Կրասոս: Կրասոս Պարթեւներուն դէմ եկաւ: Արտաւազդի խորհուրդներուն ուշադրութիւն չըրաւ: Պարթեւները թէ Հայաստան եւ թէ Կրասոսի դէմ զինուոր զրկեցին: Արտաւազդ, Տիգրանի կրթուած որդին, ստիպուեցաւ բարեկամանալ Պարթեւներուն հետ եւ իր բոլոր ամուսնացնել Բակուրի հետ: Իսկ Կրասոս յաղթուեցաւ. անոր զլուխը կտրուեցաւ: Յուլիոս Կեսար, Կրասոսի վրէժը լուծեց: Կազմուեցան երկրորդ եռապետութիւն, որուն մէկ անդամն էր Անտոնիոս, որ Պարթեւներէն յաղթուեցաւ, որովհետեւ Արտաւազդի խորհուրդներուն կարեւորութիւն չտուաւ:

Անտոնիոս խարդախութեամբ գերի բռնեց Արտաւազդը եւ տարաւ Եգիպտոս, ուր զխատեց զայն: Օգոստոս Արտաւազդի տղաքը տարաւ Հռոմ:

ԱՐՇԱՄ ԵՒ ԱԲԳԱՐ.— Արտաւազդի մահէն ետք Մծբնի մէջ թագաւոր կը պսակուի Արշամ, Տիգրանի եղբորորդին: Ան կը հպատակի եւ տուրք կու տայ Հռոմայեցեաց: Հերովդէսի հետ կը գժտի, չի տալով անոր խնդրած գործաւորները: Բայց բռնի ոյժին առջեւ կը խոնարհի: Անոր կը յաջորդէ Աբգար, որ նոյնպէս կը գժտի Հերովդէսի հետ եւ կը խորհի ապստամբիլ, բայց չի յաջողիր: Կը շինէ Եղեսիան ուր կը փոխադրէ իր աթոռը: Յիսուսի

հետ յարարերութեան կը մտնէ եւ Թաղէոսէն կը մկրտուի: Նամակներ կը գրէ Տիբերիոսի եւ ուրիշներու, բայց պատասխան չառած կը մեռնի:

ԱՆԱՆՈՒՆ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ԵՒ ԵՐՈՒԱՆԴ.— Արգարի յաջորդեց Անանուն, ուրացող, որ սպաննեց Ադդէ, խոյրարարը: Ինք ալ սիւնի մը տակ մնաց եւ մեռաւ: Սանատրուկ Արշակունի թագաւոր եղաւ բուն Հայաստանի. քրիստոնէութիւնն ուրացաւ եւ նահատակեց Թաղէոսն ու Սանդուխտ կոյսը: Արգարի սերունդը սրէ անցուց: Որսի ժամանակ նետէ մը սպաննուեցաւ: Երուանդ, մօրմէն Արշակունի, յաջորդեց Սանատրուկի եւ անոր սերունդը սրէ անցուց: Ազատեցաւ Արտաշէս, որ աւարակեցաւ Պարսկաստան: Երուանդ շիւսեց Երուանդաւաթը, Երուանդակէսը, Բագարանը եւ Ծննդոց Անճաւորը:

ԱՐՏԱՇԵՍ Բ. ԵՒ ԱՐՏԱՒԱՁԴ Բ.— Արտաշէս Պարթեւներուն օգնութեամբ կուգայ Հայաստան եւ կռուելով կը յաղթէ Երուանդի որովհետեւ Արգամ եւ ուրիշ նախարարներ իրեն կողմը կ'անցնին: Թագաւոր ըլլալէն ետք իր երախտագիտական պարտը կը կատարէ: Հռովմայեցիները Հայաստան կուգան, Արտաշէս կ'ստիպուի տուրք վճարել: Այսինքն կ'արշաւեն Հայոց վրայ, կը յաղթուին Կուրի մօտ: Սաթենիկի հետ կ'ամուսնանայ: Դարձեալ կ'ուզէ Հռովմայեցիներէն ապստամբել, բայց չի յաջողիր: Կը մեռնի ու կը թաղուի փառուոր հանդիսով: Անոր կը յաջորդէ չարն Արաւազը Բ., որ վիհը կը գործի իր ծով:

ՏԻՐԱՆ Ա., ՏԻԳՐԱՆ Դ., ՎԱՂԱՐՇ ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ Ա.— Արտաւազի մահէն ետքը իրարու յաջորդեցին Տիրան Ա., Տիգրան Դ., Վաղարշ եւ Խոսրով Ա.: Տիրան ծնունդ տալ մնաց մեռաւ: Տիգրան խաբէութեամբ յոյն իշխանութիւնէ մը բռնուեցաւ, բայց յետոյ ազատեցաւ: Վաղարշ շինեց Վաղարշաւանք եւ Վաղարշապատ քաղաքները. հաստատեց Նաւասարդի տօնը: Սպաննուեցաւ հիւսիսի ազգերուն ղեմ կռուած աստն: Խոսրով Ա. յաղթեց հիւսիսային ազգերուն: Անոր օրով Արտաշիր Ոսանեան ապստամբեցաւ եւ սպաննեց Արտաւան Պարթեւ թագաւորը: Խոսրով Բագմաթիւ օգնականներով յարձակեցաւ եւ փախցուց Արտաշիրը: Անակ Պահլաւունի դաւով սպաննեց Խոսրովը: Անակի ընտանիքէն ազատուեցաւ միայն Գրիգոր, որ Կեսարիա տարուեցաւ:

ՄԵԾՆ ՏՐԴԱՏ.— Արտաշիր գրաւեց Հայաստանը: Խոսրովի ընտանիքը կոտորեց: Ազատեցան միայն Տրդատ ու Խոսրովի դուստր:

Տրդատ Հռովմէական բանակին մէջ մեծցաւ եւ քաջութիւններ քրաւ: Կայսրը զօրք տուաւ իրեն: Եկաւ Հայաստան Պարսիկները վռնտեց եւ եղաւ թագաւոր: Ամուսնացաւ Աշխէնի հետ: Գրիգորը չարչարեց, նահատակեց Հռիփսիմեան կոյսերը: Յիմարացաւ, Գրիգորէն բժշկուեցաւ եւ քրիստոնէայ եղաւ: Շինեցին եկեղեցիներ ու դպրոցներ: Գրիգոր ծգնեցաւ Մաննայ այրը: Իր տեղ փոխաւորը կարգեց Արիստակէս որդին: Տրդատ Հռոմ գնաց, շուտով զարժաւ կռուելու համար Պարսից ու Գեղղոհոնի ղեմ: Ապա ծգնեցաւ: Նախարարները թունաւորեցին զինքը:

ԽՈՍՐՈՎ Բ. ԵՒ ՏԻՐԱՆ Բ.— Տրդատի յաջորդեց որդին Խոսրով Բ., որ շինեց Դուինք ու Խոսրովակէտ անտառը: Անոր օրով հիւսիսային ազգերն ու Պարսիկները արշաւեցին Հայաստան, բայց ետ մղուեցան: Խոսրովի յաջորդեց իր որդին Տիրան Բ., որ քարեկամ եղաւ թէ՛ Պարսիկ եւ թէ՛ Հռոմէներուն: Յուլիանոսի պատկերին համար Յուսիկը սպաննել տուաւ: Տիրանի չքերը փորել տուաւ:

ԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ.— Շապուհ Տիրանի տեղ թագաւորեցուց Արաւիք, որուն ղեմ զինուոր ղոկեց Հռոմէներու թագաւորը: Արշակ խնարհեցաւ եւ ամուսնացաւ Ողիմպիադայի հետ: Արշակ ցոփ ու հեշտասէր էր. Գնեւի կալուածները գրաւեց եւ սպաննել տալով զայն, անոր Փառանծեմ կինը իրեն հարձ առաւ: Մեծն Ներսէս անիծեց զինքը: Ան շինեց Արաւիաւանք, չարագործներու քաղաքը: Շապուհ Արաւիկայի միջոցաւ բռնեց Արշակը, որ Անուշ բերդի բանտին մէջ անձնասպան եղաւ, լսելով իր կնոջ Փառանծեմի գերի բռնուիլը եւ սպաննուիլը:

ՄԵՐՈՒԺԱՆ, ԵՒ ՊԱՊ.— Շապուհ Մերուժան եւ Վահան Մամիկոնեան ուրացող նախարարները կը զրկէ Հայաստան: Ներսէսի խնդրանքով Պապ թագաւոր կը պատկուի Կայսրէն, որ զինուոր կուտայ անոր: Մերուժան վախճալով կը փախի: Նոր զօրքով վուգայ եւ կը կռուին Զիրաւ դաշտին մէջ: Մերուժան Շամփուրով կը պատկուի: Պապ մոլի կեանք մը կը վարէ, կը թունաւորէ Մեծն Ներսէսը, կ'ըմբոստանայ Հռոմէներու ղեմ, բայց Պոլիս տարուելով կը զխնատուի. Կարազդատ կը յաջորդէ անոր, բայց Պապի պէս կը բռնուի եւ կ'արքայութիւն հռաւոր կղզի մը:

ԱՐՇԱԿ Գ., ՎԱՂԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ Գ.— Թէոդոս Վարազդատի տեղ թագաւորեցուց Արաւի Գ. եւ Վաղարշակ Բ., որ մէկ տարիէն սեռաւ: Պարսիկները եւ Հռոմէները Հայաստանը բաժնեցին երկու մասի: Հռոմէներու բաժնին վրայ՝ Արշակ, Պարսից

բաժնին վրայ՝ Խոսրով Գ. Արշակունի իշխանները զրուեցան։ Արշակի մահէն ետք Խոսրով տիրեց բոլոր Հայաստանի, բայց Շապուհ կասկածելով իր տղուն՝ Արտաշիւրի միջոցաւ բռնեց զայն եւ գերի տարաւ Պարսկաստան։

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ, ՇԱՊՈՒՀ ԵՒ ԱՐՏԱՇԷՍ Գ.— Խոսրովի յաջորդեց եղբայրը Վաւառապուն, որ խոհեմ էր եւ սիրելի ամէնուն։ Ս. Սահակ եւ Սուրբ Մեսրոպ Վաւառապունի հետ աշխատեցան հայերէն գիրը գտնելու. դպրոցներ բացին, աշակերտներ հասցուցին, Ս. Գիրքը եւ ուրիշ մատեաններ թարգմանեցին։ Վաւառապունի տեղ Շապուհ պարսիկը եղաւ թագաւոր, որ չսիրուեցաւ Հայերէն։ Շապուհի յաջորդեց Արտաշէս Գ. կամ Արտաշէր, որ նախարարներու զրպարտութիւնով, Ս. Սահակի հետ, զահագուրկ եղաւ 430ին։ Այսպէս վերջացաւ Հայոց Արշակունեաց հարստութիւնը։

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(ՄԻՋԻՆ Բ.)

ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ

Ա. Գ Ա Ս

ՅԱԶԿԵՐՏ Բ. ԵՒ ՎԱՍԱԿ ՍԻՒՆԻ

ՎԵՂՄԻՇՐԵԱՊՈՒՀ ՄԱՐԶՊԱՆ. — Պարսից թագաւորը Արշակունեաց թագաւորութիւնը ջնջելէն ետքը Հայաստան զրկեց Վեհմիհրշապուն անունով ժարդպանը, իրրեւ կառավարիչ։ Ան խաղաղասէր մէկն էր եւ ուզեց Հայոց մէջ միաբանութիւն հաստատել։ Քանի մը տարի ետքը իրեն յաջորդեց Վասակ։

ՎԱՍԱԿ ՍԻՒՆԵԱՅ ԻՇԽԱՆԸ. — Վասակ նշանաւոր մէկն էր. Սիւնեաց նախարարութեան իշխանն էր։ Ան առաջները բաւական բարի դործեր կատարեց, Ս. Մեսրոպին օգնեց, դպրոցներ բացաւ եւ եկեղեցիներ շինել տուաւ, բայց յետոյ իր կրօնքը ուրացաւ եւ չատ չարիք հասցուց Հայոց։

ՅԱԶԿԵՐՏ Բ.Ի ԿՌԻՒՆԵՐԸ. — Այդ ժամանակները Պարսից Թագաւորն էր Յազկերտ Բ., որ հպարտ ու փառասէր մէկն էր. ան կ'ուզէր իր երկիրը ընդարձակել։ Կ'ուզէր նաեւ որ Հայաստանը միշտ իր ձեռքին տակ մնայ, Հայերը չապստամբին։ Ան կը խորհէր թէ Հա-

յերր չեն ապստամբիր եթէ կրօնքով քրիստոնեայ չըլլան ու Պարսիկներու նման կրակը պաշտեն: Ուստի ուղեց Հայերը ուրացման առաջնորդել:

Ասկէ զատ Յազկերտ գիտէր որ Հոռոմները քրիստոնեայ ըլլալով կ'օգնէին Հայերուն, որպէս զի Պարսիկներուն հպատակին, որ մը իրենց հպատակ ըլլալու համար: Այդ պատճառով նախ ուղեց Հոռոմներուն հետ կռուիլ ու յաղթել: Բազմաթիւ զօրք ժողովեց և արշաւեց Հոռոմներու երկիրը: Հասաւ մինչեւ Մծքին (Նիսիպիս) քաղաքը, շատ գաւառներ ու եկեղեցիներ այրեց ու աւերակ դարձուց: Հոռոմները յաղթուեցան:

Հոռոմներու կամ Յոյներու Թէոդոս Բ. Թագաւորը վախնալով Անասոյ զօրապետը ընծաներով զրկեց Յազկերտի. հաշտութիւն կնքեց և Յազկերտի պահանջները ընդունեց:

Այս յաղթութենէն ետքը Յազկերտ պատրաստուեցաւ Հոնաց դէմ կռուելու: Հոնքը բարբարոս ժողովուրդ մըն էին, որ միշտ կ'արշաւէին Պարսկաստանի վրայ: Յազկերտ նամակներ գրեց Հայաստան և ուրիշ իրեն հպատակ երկիրները, հրաման ըրաւ որ բոլոր մեծամեծները իրենց զինուորները աւաններ և Պարսկաստան երթան Հայոց դէմ կռուի երթալու համար: Հայ մեծամեծները ստիպուեցան երթալ:

Այսպիսի պատրաստութիւններ տեսնելէ ետք Յազկերտ արշաւեց Հոնաց վրայ: Թէեւ սկիզբները յաջողութիւն չունեցաւ բայց վերջապէս յաղթեց: Այս պատերազմը տեւեց 7 տարի: Պատերազմի միջոցին Յազկերտ հրաման ըրաւ որ իր բանակին մէջ եւ իր հպատակութեան տակ գտնուող երկիրներու քրիստոնեաները իր նց կրօնքը թողուն և կրակն ու արեւը պաշտեն:

ԴԵՆՇԱՊՈՒՅ ԵՒ ՄԻՀՐՆԵՐՍԵՆ. — Այդ ատեննե-

րը Հայաստան զրկեց նաեւ Դեմշապուհ անունով իշխան մը, աշխարհագիր ընելու համար: Դեմշապուհ տուրք դրաւ բոլոր մարդոց, եկեղեցականներուն եւ վանքերուն վրայ և սկսաւ հաւաքել: Ասկէ զատ Վահան Անասունի հազարապետը պաշտօնէն հեռացնելով, անոր տեղ Պարսիկ մը դրաւ:

Միհրներսէն անուն Պարսիկ հազարապետը կամ նախարարը, որ Յազկերտի խորհուրդ տուած էր բոլոր քրիստոնեաները ուրացնել, ժողպետին և Յազկերտին խորհուրդով նամակ մը գրեց Հայոց կաթողիկոսին եւ նախարարներուն: Այդ նամակին մէջ կ'ըսէր թէ քրիստոնէութիւնը սուտ ու սխալ կրօնք մըն է և պէտք է հեռանալ անկէ: Միհրներսէն այդ նամակին պատասխանը ուղեց:

Այն ժամանակ Ս. Մեսրոպի տեղ կաթողիկոս եղած էր անոր աշակերտներէն մէկը Ս. Յովսէփ, որ նամակն ստանալուն պէս Արտաշատի մէջ ժողովի հրաւիրեց բոլոր եպիսկոպոսները, քահանաները և նախարարները: Անոնք գրեցին պատասխան նամակ մը, ապացուցանելով թէ քրիստոնէութիւնը ճշմարիտ կրօնքն է: Ամէնէն ետքը գրեցին. «Այս հաւատքէն ոչ ոք կրնայ մեղ հեռացնել, ոչ մարդիկ, ոչ հօւր, ոչ սուր: Մեր մարմինը քու առջեւ է, ըրէ՛, ինչ որ կ'ուզես. փեղեկ սանջամփ եւ մեղքեկ հաւքերուքիւն, քու սուրդ եւ մեր պարսմոցները:»

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ՈՒՐԱՑՈՒԹԻՒՆԸ. — Թագաւորը բարկացաւ: Հրաման ըրաւ որ Հայաստան գտնուող նախարարները դան իրեն ներկայանան: Անոնք ստիպուեցան երթալ. բայց խօսք տուին կաթողիկոսին որ իրենց հաւատքին վրայ հաստատուն պիտի մնան:

Յազկերտ խստութեամբ ընդունեց զանոնք և հրա-

1530-74

ՂԵՆՈՆՂ ԵՐԵՅ

ման ըրտւ որ հաւատքնին ուրանան : Սպառնաց որ եթէ
չուրանան , պիտի չարչարէ զիրենք . Հայաստան զօրք

պիտի ղրկէ , իրենց կիներն ու տղաները պիտի
ջարդէ :

Նախարարներուն մէջ կային Վասակը , Վարդան
Մանկիկունեանը և ուրիշներ : Անոնք բոլորը սկսան մտա-
ծել և վերջապէս որոշեցին երեսանց ուրանալ քրիստո-
նէութիւնը և երթալ Հայաստան , ազատուիլ Յազկերտի
ձեռքէն : Յազկերտ շատ ուրախացաւ անոնց ուրացումը
տեսնելով , առատ պարգեւներ տուաւ . միայն Վա-
սակի երկու որդիները պատանդ պահեց : Անոնց հետ
գունդ մը զօրք դրաւ և 700 մոգ , որոնք պատուէր
ստացան բոլոր եկեղեցիները քանդել և ատրուշաններ
կանգնել :

ԱՆՔՂ ԳԻՒՂԻ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ . — Նախարարնե-
րուն ուրանալը և մոգերով ճամբայ ելնելը լսեցին
Հայերը և բոլորովին յուզուեցան : Անոնք ուխտ ըրին
դիմադրել , հօր ու եղբոր , ամուսինի և բարեկամի չի
նայիլ : Նախարարներն ու մոգերը եկան Հայաստանի
սահմանազուխը գտնուած Անգղ գիւղին մօտ : Մոգպետը
ուզելով փորձ մը ընել , կիրակի օր մը մոգերուն հետ
գնաց եկեղեցին կործանելու : Հոն ժամերգութիւն կը
կը կատարէր Ղեւոնդ Երեյը , որ հայրենաշունչ և բոբո-
քող ճառ մը արտասանելով , յորդորեց ամէնքը թող
չտալ ու դէմ դնել : Անոնք ալ փայտերով ու բահերով յար-
ձակեցան մոգերուն վրայ , ջախջախեցին անոնց գլուխները
և ետ քչեցին : Մոգպետը տրտմեցաւ և Վասակին ըսաւ .

— Թագաւորին պիտի գրեմ որ ետ կենայ իր դի-
ւորութենէն , որովհետեւ անկարելի է մոգութեան
յրէնքները հաստատել Հայոց մէջ . անգէնները որ այս-
պէս դիմադրեցին , հապա եթէ զինուածներն ալ միա-
բանին , ո՞վ կրնայ անոնց դէմ դնել :

Վասակ հանդարտեցուց մոգպետը :

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արշակունեաց կործանումէն ետք մարգպան կ'ըլլան նախ Վենմիհրապունի, ապա Վասակ Սիւնի: Յազկերտ Բ. կը յաղթէ Յունաց եւ Քուշանաց (Հոնաց), կ'ուզէ Հայաստանը ամուր կապերով միացնել պարսիկ կառավարութեան: Դենշապուհ կուգայ աշխարհագիր ընելու Հայոց երկիրը:

Ծանր տուրքեր կը դնէ նաեւ եկեղեցիներու եւ վանքերու վրայ: Վահան Ամատունին պաշտօնագլուրկ կ'ընէ: Միհրնեստեհ եւս նամակ կը գրէ եւ կոչ կ'ընէ մազդեզական կրօնքն ընդունելու: Հայերը կորովի կերպով կը պատասխանեն: Հայ նախարարներ կը բռնադատուին ուրանալու, երբ Հայաստանէն դուրս կը գտնուէին: Երեսանց կ'ուրանան, մոգերով կը դառնան: Դեւոնդ երէց Անգղ գիւղը՝ ուժեղ պաշտպանութիւն մը կը կազմակերպէ:

Զարգացման բաժին.— Հոները նշանաւոր դեր մը կատարած են հին եւ միջին դարու պատմութեան մէջ, կ'արժէ վեր առնել զայն: Պարսից կրօնի մասին կարելի է մանրամասն խօսիլ, նոյն իսկ եղիշէէն ու Եզնիկէն հատուածներ յիշելով:

Բ. ԴԱՍ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՇԱՅԱՊԻՎԱՆԻ ԺՈՂՈՒԸ.— Մոգերու կոտորածէն ետքը, բոլոր առ երեսու ուրացող նախարարները եւ նշանաւոր եկեղեցականները ժողով գումարեցին Շանապիսի քաղաքին մէջ: Անոնք երգում ըրին պաշտպանել իրենց կրօնը եւ իրենց մատանիներով կնքեցին: Անոնցմէ մէկը չուզեց միաբանիլ եւ քրիստոնեայ դառնալ, զայն բռնեցին եւ քարկոծեցին. անոր անունն էր Զանդաւան: Այդ ժողովին մէջ չկար Վասակ. անոր ալ լուր չըկեցին եւ խնդրեցին որ իր միտքը յայտնէ: Վասակ միաբանեցաւ ու ինքն ալ իր մատանիով կնքեց:

Անոնք նամակներ ղրկեցին նաեւ Հռոմէներու Թեոդոս Բ. Կայսեր եւ ուրիշ իշխաններու, խնդրելով որ իրենց օգնեն: Միւս կողմէ իրենք ալ յարձակեցան Հայաստան մնացած մոգերուն եւ պարսիկներուն վրայ, սպաննեցին եւ փախցուցին:

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.— Յազկերտ Հայաստանէն դատ կ'ուզէր Վրացիներն ու Աղուաններն ալ կրակապաշտ դարձնել, ուստի արդէն անոնց երկիրը զինուոր ղրկած էր: Հայերը, Վրացիներն ու Աղուանները դաշինք մը կնքած էին իրարու օգնելու համար: Աղուաններէն գլուխներ եկան եւ յայտնեցին թէ Յազկերտի զինուորները սկսած են իրենց կրօնը ջնջել:

Վարդան Մամիկոնեան, Հայոց Սպարապետը (մեծ զօրապետ), երբ լսեց այդ լուրը, անմիջապէս Հայ բանակը երեք խումբի բաժնեց: Առաջինը յանձնեց Նեշապուրի Արծրունիին եւ ղրկեց Պարսիկներուն սահմանագլուխը, որ հսկէ եւ պաշտպանէ. երրորդը յանձնեց Վասակին, որ Հայաստանի պաշտպանութեան հոգ տանի. իսկ երկրորդը ինքը՝ Վարդան առաւ եւ գնաց Աղուաններուն օգնութեան:

Պարսիկ եւ Հայ բանակները իրարու ճակատեցան Կուր գետին եզերքները: Վարդան չուտով կարգի դրաւ իր զինուորները, որոնք յարձակեցան Պարսիկներուն վրայ, յաղթեցին անոնց, կոտորեցին, ատուղանները տրծանեցին: Գրաւեցին Աղուանից բոլոր բերդերը: արդան հասաւ մինչեւ Հոնոց երկրին մօտերը եւ դեռ ան ղրկելով դաշինք կապեց անոնց հետ:

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒՆ ԵՐԿՊԱՌԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Այս յաջողութիւններու ժամանակ յանկարծ Հայաստանէն դեպքան հասաւ եւ յայտնեց թէ Վասակ իր երդումը չբռնեց, շատ մը նախարարներ իր կողմը չահեցաւ եւ

սկսաւ ատրուչաններ կանգնել՝ եկեղեցիները քանդելով։
Վարդան աճապարեց և անմիջապէս դարձաւ Հա-
յաստան։ Որովհետեւ ձմեռը վրայ հասած էր, զօրքին

Քաջն Վարդան Մամիկոնեան

մեծ մասը իրենց տեղերը ցրուեց, պատուիրելով որ գա-
լուենին նորէն հաւաքուին։

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ . — Միւս կողմէ
Յազկերտ լսելով այս բոլոր անյաջողութիւնները
սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել։ Գա-
լունը գալուն պէս բազմաթիւ զօրքերը հաւաքեց եւ

Մուշկան Նիւսարաւուրս զօրավարին յանձնելով զրկեց
Հայոց վրայ։ Հայերը շատ նեղ դրութեան մէջ էին։
Հռոմէներու թաղաւորը՝ Թէոդոս մեռած ըլլալով, անոր
յաջորդը կարեւորութիւն չտուաւ Հայերու խնդրանքին։
Հայերը ամէն կողմէ անօգնական մնացին։ Շատ մը նա-
խարարներ ալ, Վասակի հետ միաբանած, սկսան Պար-
սիկներու կողմը բռնել և Վարդանանց հետ չմիաբանիլ։

Զատիկի օրերը նոր անցած էին, երբ յանկարծ լուր
եկաւ թէ Պարսից բանակը եկեր հասեր է Հեր և Զա-
րեւանդ գաւառը, որ Պարսից և Հայոց սահմանադրութիւն
վրայ կը գտնուէր։ Վարդան անմիջապէս լուր զրկեց
ամէն կողմ, որ բոլոր զինուորները հաւաքուին։
Ժողովուեցան բոլոր Ուխտապահները և իրենց զինուոր-
ները, որոնց թիւն էր 66,000 հոգի։ Անոնց զրուար
անցաւ Վարդան և չուտով զնաց Պարսից բանակին առ-
ջեւ, Արսազ գաւառը, Տղմուս գետին եզերքը, և բանա-
կեցաւ Աւարայր դաշտին մէջ։

ԱՒԱՐԱՅՐԻ ԶԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ . — Պատերազմին նախըն-
թաց օրը բանակը ոգեւորութեան մէջ էր։ Ամէն
ուր ուրախ գուարթ էր։ Հոն էին Յովսէփ կարողիկոսը,
Ղեռնդ Երեցը և ուրիշ բազմաթիւ եկեղեցականներ։
Առտուան դէմ պատարագ մատուցուեցաւ. ամէնքն ալ
խոստովանեցան ու հաղորդուեցան։ Վաթողիկոսին հրա-
մանով Ս. Ղեռնդ հոգեշունչ քարոզ մը խօսեցաւ ու
քաջալերեց զօրքը։ Վարդան ալ արտասանեց գեղեցիկ
ձառ մը, հրաւիրեց բոլոր զինուորները և զօրագլուխ-
ները որ քաջարար կուտին, քանի որ միշտ քաջ եղած
են և իրենց գատը գերազանց է։

Վարդան իր զօրքը չորս գունդի բաժնեց. առաջին
գունդը յանձնեց Ներշապուռ Արծրունիին, երկրորդը՝
Նորիկ Նորիստունիին, երրորդը՝ Թարսուզ Վանանդեցիին,
չորսրորդը գունդը պահեց իրեն։

Պատերազմը սկսաւ նետաձգութեամբ գետին երկու կողմերէն: Հայերը խրախուսուելով իրենց սպարապետի ձայնէն առաջ անցան, գետին միւս կողմը ելան և սկըսան ջարդել Պարսիկները: Վարդան ջախջախեց թշնամիին աջ թեւը, մինչեւ անգամ Մասեան գունդին մէջ շփոթութիւն ձգեց: Պարսիկներն սկսան փախչիլ: Այդ միջոցներուն Հայոց զօրքին մէկ մասը թուլցաւ եւ հտքաշուեցաւ: Պարսիկները սիրտ առին ու հտ դարձան. փիղերով չըմպատեցին Վարդանը և իր ընկերները: Դիւցազնը ինկաւ և կռիւը վերջացաւ, երբ արդէն գրեթէ երեկոյ էր:

Վարդանի հետ այս պատերազմին մէջ հերոսի պէս մեռան Խորէն Խորխոռունի, Արշակ Պալունի, Հմայեակ Դիմաքսեան, Գարեգին Սրուանձտեան, Վահան Գնունի, եւ ուրիշ իշխաններ ու զինուորներ, ընդամենը 1036 հոգի. իսկ Պարսիկներէն ինկաւ 3544 մարդ, որոնցմէ 9ը զօրավար էին: Պատերազմը տեղի ունեցաւ 451 Մայիս 26ին:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՇԵՏԵԱՆՔԸ. — Հայերը թէև յաղթուեցան, բայց բարոյապէս յաղթեցին: Սպարապետին մահէն ետքը, Ուխտապանները շարունակեցին կռիւը. լեռները քաշուեցան ու երբեմն երբեմն կը յարձակէին Պարսիկներուն վրայ:

Հոնները, որոնք դաշնակից էին Հայոց, յարձակեցան Պարսից միւս բանակներուն վրայ և սկսան կոտորել: Յազկերտ, տեսնելով այդ դժբախտութիւնները, հրաման րրաւ Մուշկան Նիւսալաուրտի որ պատերազմը դադրեցնէ և Հոնաց վրայ երթայ: Վասակի տեղ մարդպան կարգուեցաւ նաև Ասորմիկոյ անուն Պարսիկը, որ հրաման րրաւ եկեղեցիները բանալ և կրօնը պաշտել: Խոստովանեցաւ նաև երկրին տուրքերը թելթելցնել:

Միայն թէ իբրեւ ապստամբութեան պետ ըռնեց Ս. Յովսէփը, Ս. Ղեւոնդը և ուրիշ եկեղեցականներ ու նախարարներ և զրկեց Պարսկաստան:

ՎԱՍԱԿԻ ԴԱՍԱՍԱՆԸ. — Վասակ փառաւոր զգեստներով գնաց Պարսից արքունիքը:

Բոլոր Հայ նախարարները, մոզերը և Պարսիկները պախարակեցին և ամբաստանեցին զայն թագաւորին առջին: Յազկերտ Վասակին երեսը տուաւ իր բոլոր խարդախութիւնները և հրամայեց բանտարկել զայն: Վասակ կը կարծէր թէ թագաւորը պիտի պատուէ գինքը իր գործած արարքներուն համար, բայց բոլորովին հակառակը գտաւ: Հանեցին անոր փառաւոր հազուստները և մահապարտի զգեստ հագցուցին: Վասակ բանտին մէջ թշուառութեամբ մեռաւ, մարմինը որդէոտեցաւ:

ՂԵԻՈՆԴԵԱՆՅ ՆԱԶԱՍԱԿՈՒԹԻՒՆԸ. — Յազկերտ հրաման րրաւ նաև որ Հայ նախարարները բանտարկեն: Իսկ Հայ նշանաւոր եկեղեցականները, որոնք կապուած Պարսկաստան բերուած էին, հրամայեց սպաննել: Ամայի տեղ մը տարին զանոնք. նախ յորդորեցին որ ուրանոն քրիստոնէութիւնը, բայց անոնք հաստատուն մնացին իրենց հաւատքին վրայ: Այն ատեն չարաչար մահով սպաննուեցան: Այդ սպաննուող եկեղեցականներուն մէջ էին Ղեւոնդ Երեց, Յովսէփ Կարողիկոս, այդ պատճառով ալ եկեղեցականներուն այդ խումբը կոչուեցան՝ Ղեւոնդեանի, որոնք ինը հոգի էին:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Մոզերու կոտորածէն ետքը առերես ուրացողները Շահապիվանի մէջ ժողով կը գումարեն եւ կ'երդնուն կռուիլ թշնամիին դէմ: Վարդան կ'ստիպուի Աղուանից օգնութեան երթալ գունդ մը առնելով, ուրիշ գունդ մը Պարսից սահմանագիւլիւր կը ղրկէ, երրորդ մը Վասակին կուտայ: Կուր գետին մօտ Պարսիկները կը յաղ-

թուին: Վասակ երդումը կը դրժէ: Պարսիկ բանակը կը հասնի Հեր եւ Զարեհանդ գաւառը: Վարդանանք կը դիմեն անոնց դէմ: Կռիւլ տեղի կ'ունենայ Տղմուտի մօտ, Աւարայրի դաշտը: Վարդան չորս մասի կը բաժնէ բանակը, որ կը սկսի խիզախել: Քաջ դիւցազնը կ'իյնայ 1036 քաջերու հետ, իսկ պարսիկները կը կորսնցնեն 3544 մարդ, որոնցմէ ինը զօրավար էին: Հոնքն ալ կ'ապստամբին: Ատրորմիդդ կը կապէ եկեղեցականներն ու նախարարները եւ կը դրկէ Պարսկաստան: Վասակ ալ կ'երթայ վարձատրուելու, բայց աստիճանագուրկ կ'ըլլայ եւ բանտին մէջ կը մեռնի: Նախարարները կը բանտարկուին, քահանաները կը նահատակուին:

Ջարգացման բաժին.— Կ'արժէ եղիշէն ընթերցումներ ընել կամ բերանացի պատմել աշակերտներուն՝ Վարդանի եւ Ղեւոնդի վերջին ծառերը եւ ուրիշ շահեկան կտորներ:

Գ. Գ. Ա. Ս

Վ. Ա. Հ. Ա. Ն Մ. Ա. Մ. Ի. Կ. Ո. Ն. Ե. Ա. Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ.— Վարդանանց պատերազմէն ետքը Հայերը թէեւ հաստատուն մնացին իրենց կրօնին վրայ, բայց սոսկալի նեղութիւններ կրեցին: Հայ մեծամեծ նախարարները Պարսկաստան բանտարկուած էին: Անոնց կիներն ու զաւակները թշուառութեան մէջ էին: Բայց դարձեալ զոհ էին իրենց կացութեան: Միշտ աղօթքի ետեւէ էին: Ամբողջ 12 տարի բանտը մնացին նախարարները, մինչեւ որ Պարսից Պերոզ թագաւորին օրով դարձան Հայաստան: Քիչ մը ժամանակ խաղաղ ապրեցան անոնք. բայց Պարսիկները չարունակեցին իրենց հալածանքը: Ստորին և անարժան մարդերու պատիւ կուտային հաւատքը ուրացած ըլլալնուն համար, իսկ արժանաւոր մարդիկը կ'անարգուէին:

Հայաստան սկսաւ շուտով վատթարանալ. — Հայոց զօրքը, որ ամէնէն քաջն էր և անուանի, ամէնքին ծաղր կ'ըլլար: Պերոզ թագաւորն անգամ կ'ըսէր. «Իմ տէրութեանս ամէնէն անպիտան զօրքը Ասորին է, բայց Ասորիներէն ալ անպիտանն էր յետինը Հայն է»:

Վահան Մամիկոնեան

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ.— Այդ միջոցներուն քաջ իշխան մը ելաւ. անոր անունն էր Վահան Մամիկոնեան, որ Վարդան Մամիկոնեանի Հմայեակ եղբօր որդին էր: Վահան, իր եղբայրներուն հետ գերի էր Պարսկաստան: Սակայն յետոյ ազատ արձակուելով Վրաստան տարուած էր ու հոն մեծցած: Երիտասարդ էր տակաւին, երբ Պարսիկները պաշտօն մը տուին անոր Ոսկեհասի գործին հսկողութիւնը:

Վահան մեծանուն հանեց. բայց հակառակորդներն ու նախանձոտները իր մասին քսութիւններ կ'ընէին:

Պարսից թագաւորին ըսինք անոնք թէ՝ «Վահան դրամ-
ները իր քով կը հաւաքէ որ ապստամբի և խռովու-
թիւններ հանէ»։ Վահան երբ լսեց, անմիջապէս իր մօտ
գտնուած ոսկիները առաւ և Պարսկաստան՝ թագաւորին
գնաց։ Թագաւորը զարմացաւ։ Երբ Վահանի ըսուեցաւ
թէ իր մօտին ամբաստանութիւն եղած է, պատասխա-
նեց. «Ապստամբութիւն խորհող մարդը իր քովի ոսկի-
ները ձեզի չի բերեր»։ Թագաւորը դո՛ւ մնաց։ Վահան
ստիպուեցաւ իրեն հաւատքը ուրանալ՝ առերեսաւ։

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Վահան Մամիկոնե-
եան թէեւ ուրացած էր իր կրօնը և դարձած է
Հայաստան, բայց սոսկալի մտատանջութեան մէջ
էր. միջոց մը կը վնասէր որ նորէն իր կրօնքին
դառնայ։ Հայ նախարարները լաւ գիտէին աս. և որով-
հետեւ Վահան քաջ և խելացի էր, գիշեր մը անոր մօտ
հաւաքուեցան և յայտնեցին թէ միաբանած են և կը
խնդրեն որ Վահան իրենց գլուխը անցնի՝ իբրեւ զօրա-
պետ։

Խորաքէտ Վահան բացէ իւրաց մերժեց. «Դուք
բան մը չէք կարող ընել. ըսաւ անոնց, դուք խաբեւայ
և վախկոտ մարդիկ էք, լաւ է որ ձեր դատարկ խոր-
հուրդներուն համար ինծի նեղութիւն չի տաք»։ Այս
կծու խօսքերը Վահանի սպասած արդիւնքը տուին.
բոլորն ալ ոտքի ելան և միաբերան գոչեցին. «Հաւ է
որ մեռնինք քան թէ ամէն օր եկեղեցիին եւ ժողո-
վուրդին անպատուութիւնը տեսնենք»։ Այն ժամանակ
ամէնքն ալ Աւետարանի վրայ երգում ըրին և միա-
ցան։ Բայց ներկաներէն մէկը՝ Վարազ-Շապուհ Անա-
ստեան, գնաց յիշելով Պարսից Մարզպանին լուր տուաւ։
Մարզպանը չփոթեցաւ և առտուն կանուխ ինքը, իր
ընտանիքը և Պարսից կուսակից նախարարները փախան

դէպի Ասորպատական։ Հայերը փախչողներուն ետեւէն
ինկան, ձեռք անցուցին անոնց բեռնաւորուած ձիերը.
զրաւեցին Դուին քաղաքը։ Սահակ Բագրատունի իշխանը
մարգարսն կարգուեցաւ և Վահան Մամիկոնեան ալ
սպարապետ եղաւ։

ԱՎՈՌԻԻ ԿՈՒԻԸ.— Պարսից մարզպանը շուտով
զօրք ժողկեց և դարձաւ Հայաստան, որպէս զի ժա-
մանակ չունենալով Հայերը պատրաստուելու։ Վահան եւ
իրեն քաջերը հազիւ 400 հոգի էին. իսկ Պարսիկները
7000 հոգի։ Հայերը քաշուած էին Մասիս լեռան կողմն
վրայ, Ակոռի գիւղին մօտ։ Պարսիկները տեսնելով
Հայոց սակաւութիւնը, յարձակեցան անոնց վրայ։
Կռուի միջոցին Հայերէն մէկ մասը անցաւ Պարսից
կողմը։ Բայց հայ քաջերը ա՛յնչափ կորովի կերպով
կռուեցան, որ Պարսից մարզպանը սպանուեցաւ, զին-
ւորները ջարդուեցան ու ցիր ու ցան եղան։ Այս կռի-
ւին մէջ մեծ անուն հանեց Ներսէն Կառնաւարականը։

ՆԵՐՍԵՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ.— Վարդան Մամիկոնեան
երկու աղջիկ ունէր։ Վարդանոյշ եւ Շուշանիկ։
Վարդանոյշ ամուսնացած էր վրաց Վազգին թագաւորին
հետ, իսկ Շուշանիկը՝ Արշալիր Կառնաւարական հայ իշխա-
նին հետ։ Շուշանիկ ունեցաւ երեք մանչ զաւակ եւ
մէկ աղջիկ։ Այդ զաւակներէն մէկին անունն էր Ներ-
սէն Կառնաւարական։ Ան քաջ էր և Վահան Մամիկոնեանի
աջ բազուկը։

ՆԵՐՍԵՆԱՊԱՏԻ ԿՈՒԻԸ.— Պարսից թագաւորը լսե-
լով իր զօրքերուն կոտորածը, նոր պատրաստութիւն
տեսաւ եւ զրկեց Հայաստան։ Հայերը դարձեալ քիչուոր
էին։ Կռիւր տեղի ունեցաւ Ներսէնապատ գիւղին մօտ։
Պատերազմի միջոցին Հայերէն մաս մը սկսաւ ետ փախ-
չիլ, որովհետեւ թշնամին թիւով շատ և հզօր էր։

Ներսէս Կամսարական

Վահան տեսնելով որ իր խօսքերը լսող չկայ, խաչ հանեց և Կամսարական եղբայրներուն հետ նետուեցաւ թշնամիներուն մէջ։ Պարսիկները չփութեցան և սկսան փախչիլ։ Փախչող Հայերը ետ դարձան և յաղթանակը մնաց Հայերուն կողմը։

ՎԱՍԹԱՆԳԻ ԽԱՐԴԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Վրացիներուն քրիստոնեայ թագաւորն էր Վախթանգ, որ դաշնակից էր Վա-

հանի։ Հայոց զօրքը հազիւ պիտի հանգստանար, լուր եկաւ թէ Պարսիկները Վրաստան արշաւած են և Վախթանգ օգնութիւն կ'ուզէ։ Վահան առաւ իր քաջերը և դնաց Վրաստան։ Վախթանգ համոզեւ էր որ Հոններն ալ իրենց օգնութեան պիտի գան։ Պարսիկները ահաղին բաղձութիւնով յարձակեցան ափ մը Հայերուն վրայ, Վախթանգ խաբած էր Հոնները չէին եկած։ Հայ ու Վրացի զինուորներէն մէկ մասը դարձեալ սկսան փախչիլ և պոռալ. «Հայերը փախան, գլուխնիդ աղատեցէք»։ Վահան կրկին խաչակնքեց եւ ահ ու սարսափ ձգեց Պարսից բանակին մէջ։ Այս պատերազմը դժբախտ եղաւ Հայերուն համար, որովհետեւ հոն մեռան Սահակ Մարգարանը և Վահան Մամիկոնեանը, Հրահատ Կանաւաքանը, Ներսէսին եղբայրը, գերի ինկաւ։ Հայերը դարձան հայաստան. սկսան միշտ փոքր թիւերով կռուիլ ու յաղթել։

ՆՈՒԱՐԱՍԱԿԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Այդ միջոցներուն Պերոզ գահազուրկ եղաւ և անոր տեղ թագաւոր եղաւ եղբայրը՝ Վաղարշ։ Վաղարշի հասկցուցին Հայոց քաջութիւնը և կրօնափոխ դարձնելու անկարելիութիւնը, ուստի ան Նիխոր անուն զօրապետը զրկեց զօրքով Հայաստան, որ Վահանի հետ բարեկամական դաշինք հաստատէ։ Նիխոր եկաւ Հեր և Զարեանդ դաւաճող և պատգամաւոր զրկեց Վահանի իր գաղութին նպատակը յայտնելով։ Վահան ժողով քաւ և որոշեցին երեք պայման առաջարկել. 1. Կրօնքի կասեցումը ազատօրէն, 2. Անկիսան վարդոց պաշտօնը և պաշտօնը չսալ, 3. Զրպարտքիւններուն հաւատ չընծայել, այլ ինքնը և յետոյ վճիռ տալ։ Նիխոր սիրով ընդունեց այս պայմանները եւ հրաւիրեց Վահանը որ իր մօտ երթայ։ Վահան մեծ հանգէսով, զինուորներով

գնաց Նիխորի բանակը. նախ պատերազմի փողերը զարնել տուաւ. Նիխորի բանակը շփոթեցաւ: Երբ Վահան ներս մտաւ, Նիխոր դիտել տուաւ թէ հպատակ իշխան մը այդպէս չէր կրնար բանակ մտնել. Վահան պատառիանեց. «Դուն նախ զիս հպատակ ըրէ Արեաց արքային, յետոյ ես լաւ գիտեմ ձեր կարգն ու կանոնը»: Ապա սիրալիր կերպով տեսնուեցան և հաշտուեցան կնքեցին, 484ին: Պարսիկ մը Անդեկան անուն մարդպան կարգուեցաւ և զօրապետութիւնը յանձնուեցաւ Վահանի: Սակայն քիչ ետքը տեսնելով Վահանի կարողութիւնը մարդպանութիւնն ալ անոր յանձնուեցաւ, 485:

Ա Մ Փ Ո Ւ Ո Ւ Մ

Վարդանանց պատերազմէն ետք Հայաստան թշուառ վիճակի մէջ կը մատնուի: Հայը Ասորիէն աւելի ստորին կը նկատուէր: Վահան կ'ուզէ հասկցնել թէ Հայը վատ չէ: Վահան Վարդանի եղբոր արդին էր: Ոսկեհատի գործին հսկողն էր: Կ'ստիպուէի հաւատքը առ երեսու ուրանալ: Հայ նախարարներէն մէկ մասը կը միաբանի, Վահանի առաջնորդութեամբ կ'ապստամբի: Ակորիի կռուին մէջ 400 հոգիով 7000ի դէմ կը կռուին ու կը յաղթեն: Ներսէս Կամսարական Վահանի աջ բազուկը կ'ըլլայ: Ներսէսապատի եւ Կուր գետին մօտ կռիւներ կը մղուին. Վահան կը խաչակնքէ եւ յաղթանակ կը տանի: Պերոզի յաջորդ Վաղարշ Նիխորը կը զրկէ, հաշտուելու համար: Հայերը երեք պայման կ'առաջարկեն, որոնք կ'ընդունուին: Անդեկանէն ետք Վահան կ'ըլլայ մարդպան:

Ջաւղագման բաժին.— Կարելի է Վրաց Աշուշա բղեշխին, Վագգէնի եւ Վախթանգի մասին քիչ աւելի լայն ծանօթութիւններ տալ, ըսել նաեւ թէ ո՛վ է Վահանի պատմիչը (Վագար Փարպեցի), անոր կիանքի մասին մանրամասնութիւններ տալ:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

ՎԱՐԴ, ՄԺԷԺ ԳՆՈՒՆԻ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆ Բ.

ՎԱՀԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ.— Պարսից Վաղարշ թագաւորին օրով Հայաստան խաղաղ վիճակ մը անցուց: Բայց երբ անոր յաջորդեց արիւնարբու Պերոզի որդին Կաւաւ, նորէն վրդովեցաւ անոր խաղաղութիւնը: Կաւատ ջրեց իր նախորդներուն տուած արտօնութիւնները եւ հրաման ըրաւ որ դարձեալ հալածեն Հայերը: 493 թուականին Հայաստան կրկին լեցուեցաւ մոգերով: Վահան Մամիկոնեան դեռ ողջ էր: Թէեւ ծերունի էր, նորէն ծեռ՝ առաւ զէնքը եւ նախարարներուն հետ միաբանած կոտորեց Պարսից զօրքն ու մոգերը: Կաւատ զայրացաւ. կը պատրաստուէր բազմաթիւ զօրքով դիմել Հայաստան, բայց իր հակառակորդները զինքը գահազուրկ ըրին: Նորէն թագաւոր եղաւ Թէեւ, բայց հաշտուեցաւ Հայոց հետ: Անկէ ետքը Վահան խաղաղօրէն կառավարեց եւ մեռաւ, 25 տարի իշխելէն ետքը:

ՎԱՐԴ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ.— Անոր տեղ մարդպան եղաւ իր Վարդ եղբայրը: Վարդ քաջ էր Վահանի նման. անոր հետ պատանդ տարուած էր Պարսկաստան: Վահան երբ կը պատերազմէր, օր մը յանկարծ մէջտեղ ելաւ Վարդ, ան փախուստ տուեր էր Պարսից երկրէն: Կաւատ, Պարսից թագաւորը չէր ուզեր որ Վարդ մարդպան մնայ. այդ պատճառով ամբաստանութիւններ ըրաւ անոր վրայ, իշխանութենէ հանեց եւ անոր տեղ պարսիկ մարդպան մը զրկեց:

ՄԺԷԺ ԳՆՈՒՆԻ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ.— Կաւատ տեսնելով որ Հայերը նորէն ոտք պիտի ելնեն, ետ կանչեց Պարսիկ մարդպանը եւ անոր տեղ դրաւ ՄժէԺ Գնունի քաջ իշխանը: Ան քաջութեամբ դիմադրեց էր Հոնքրուն, երբ այս վերջինները Հայաստան կ'ուզէին արշաւել: ՄժէԺ 30 տարի կառավարեց երկիրը: ՄժէԺէն ետքը դարձեալ Դեմեապուն պարսիկը իրրեւ մարդպան զրկուեցաւ: Այս պարսիկը եւ անոր յաջորդող ուրիշ մէկ քանի պարսիկ մարդպաններ սկսան դարձեալ հալածել Հայերը: Մանաւանդ Սուրէն մարդպանը ամէն չափն անցուց: Ուստի Հայերը դարձեալ ոտքի ելան. անոնց առաջնորդն էր Վարդան Բ. Մամիկոնեան, որ Հոռոմներու Յուսիսոս կայսրէն օգնութիւն

խնդրեց: Յուստինոս խոստացաւ: Վարդան յարձակեցաւ Սուրէնի վրայ, սպաննեց զայն եւ զօրքն ու մոզերը կոտորեց, ցրուեց: Պարսից թագաւորն էր այն ժամանակ Խոսրով, որ երկու անգամ զօրք ղրկեց Վարդանի վրայ: Առաջին բանակը բոլորովին փծացաւ: Բայց երկրորդ բանակին առջեւ, Վարդան տեսնելով Հայոց անմիաբանութիւնը, գնաց Պոլիս Յուստինոսէն օգնութիւն առնելու: Կայսրը զօրք ղրկեց, սակայն երբ անոնք Հայաստան եկան, Պարսիկները արդէն տիրեւ էին անոր: Խոսրով Հայոց վրայ մարզպան դրաւ Վղոճ-ձիհր պարսիկը եւ պատուիրեց որ Հայերուն հետ սիրով վարուի: Անիկա Հայաստանի վերջին Պարսիկ մարզպանը եղաւ:

ՍՄԲԱՏ ԲԱԶՄԱՅԱՂԹ.— Պարսից Խոսրով թագաւորը Հայոց վրայ մարզպան կարգեց Սմբատ Բագրատունի իշխանը, որ իր բազմաթիւ յաղթանակներուն համար կոչուեցաւ Բագմայաղթ: Սմբատ խաղաղ կերպով կառավարեց երկիրը 8 տարի եւ մեռաւ:

Դ. Դ Ա. Ս

ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

ՄՈՒՇԵՂ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ.— Մինչդեռ Վերին Հայաստանի վրայ կ'իշխէին Սմբատ Բագմայաղթի նման հայ մարզպաններ, Տարօնի (Սասուն) մէջ կ'իշխէր Մամիկոնեաններու քաջ նախարարը, որուն անունն էր Մուշեղ: Ան մեծ քաջութիւններ ըրած էր և շատերը սքանչացուցած էր իր վրայ: Պարսից թագաւորը լաւ գիտէր անոր քաջութիւնը: Ուստի երբ անգամ մը 140,000 զօրքով Հռոմներու Փոլիս թագաւորին դէմ պատերազմի կ'երթար (603 թուականին), ուղեց Մուշեղն ալ իրեն հետ առնել և յանձնարարեց որ առնէ իր զինուորները և իրեն հետ երթայ: Մուշեղ ծերացած էր արդէն: Ան չուղեց Պար-

սից Խոսրով թագաւորին օգնել, որովհետեւ չէր ուզեր Հռոմներու թագաւորին հետ թշնամանալ, քանի որ իր երկիրը աւելի մօտիկ էր Հռոմներու երկրին: Խոսրով պատերազմի գնաց, բայց միտքը դրաւ Մուշեղը պատ-
-ժել: Երբ կը դառնար և Կարին քաղաքը կը գտնուէր, իր քեռորդի Միհրանին 30,000 զօրք յանձնելով Մուշեղի դէմ ղրկեց:

ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀՆԱՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Մուշեղ քաջ ու խելացի ազգական մը ունէր, Վահան անունով, որ իր խորագիտութեան համար կոչուեցաւ Գայլ: Մուշեղ երբ իմացաւ Միհրանի գալուստը, իր բանակը յանձնեց խորամանկ Վահանի: Գայլ Վահան, իր զինուորները մէկ երկու տեղ դարանի դնելէն ետքը, գնաց Միհրանի մօտ, որ Մուշ աւանը բանակ դրած էր: Վահան այն-
-պէս ցոյց տուաւ իբրեւ թէ ինքը թշնամացեր է Մուշեղի դէմ և եկեր է Միհրանին օգնելու համար: Միհրան ու-
-րախացաւ և իր ամէնէն քաջ զինուորները Վահանին յանձնեց, անոնցմէ 50 հոգի մօտ գիւղ մը ձգեց և պա-
-տուիրեց որ երբ իրենց լուր ղրկէ, փութան Միհրանին և ուրիշ 2000 զօրք ալ բերեն: Իսկ մնացեալ զինուոր-
-ները՝ զրեթէ 4000 հոգի տարաւ Օձ քաղաքը, պարիս-
-պին դուռները գոցել տուաւ և նշան ընելուն պէս իր պահուած քաջերը յարձակեցան Պարսիկներուն վրայ և կոտորեցին: Անկէ ետք լուր ղրկեց գիւղը գտնուող 50 զինուորներուն, որոնք գացին 2000 զօրք եւս բերին: Այն ատեն մեռած Պարսիկներուն զգեստները Հայերուն հագցնելով Օձ քաղաքին առջեւ կեցուց և պատուիրեց որ երբ պարսիկ զօրքին գալը տեսնեն յաղթութեան փողը հնչեցնելով քաղաք մտնեն: Այդպէս ալ ըրին, որով 2000 զինուորներն ալ կոտորուեցան: Այդպիսի խորաման-
-կութիւններով Գայլ Վահան զրեթէ փճացուց Պարսից

բանակը, առանց իմացնելու Միհրանին: Ապա, քանի մը օրէն աւետիս ղրկեց Միհրանին թէ յաղթած են Մուշեղի զինուորներուն: Քիչ մը ետքը 100 հաւատարիմ քաջերով ինքն ալ գնաց Միհրանին մօտ: Խնջոյքի մի-

Գալլ վահան

ջոցին սպաննեց Պարսից զօրապետը՝ իրեններուն հետ: Յարձակեցաւ մնացեալ զօրքին վրայ և կոտորեց:

ՈՒՐԻՏ ՊԱՏԵՐԱՋԱՆԵՐ.— Երբ որ Խոսրով իմացաւ Միհրանի գլխուն եկած գերախուռթիւնը նոր բանակ մը ղրկեց Տարօն: Այդ ժամանակ Մուշեղ անդաւակ մեռնելով անոր յաջորդեց Գալլ վահան, որ 28,000 ընտիր

զօրքով պատրաստ կեցաւ: Խորամանկութեամբ հանգիստ մը նստեցաւ Մուշի մէջ, իբրեւ թէ բնաւ ոյժ և կրուռեւելու միտք չունի: Պարսից զօրապետը Վախրանց, Վահանի անշարժութիւնը երկիւղի տեղ դնելով, 4000 մարդ ղրկեց անոր վրայ: Դուրս եկաւ Վահան իր Սմբատ որդիին հետ. զանոնք ջարդեց. 50 հոգի հազիւ փախան: Ուրիշ 5000 հոգի եկան. անոնք ալ ջարդուեցան:

ՍՄԲԱՏ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ.— Այդ միջոցին Վահան ծերացած ըլլալով մեռաւ, անոր յաջորդեց Սմբատ: Վախթանգ այլեւս վախ չունենալով, յարձակեցաւ Սմբատի վրայ, որ 10000 զօրքով յաղթեց անոր, Վաղթանգն ալ սպաննեց, անոր կիներն ու զաւակները գերի տարաւ: 20 տարի ետքը Վախթանգի եղբայրը Սուրեն եկաւ զօրքով, բայց ինքն ալ սպաննուեցաւ:

ԴԱԻԹ ՍԱՀԱՌՈՒՆԻ.— Երբ Տարօն այսպիսի կոիւններու մէջ էր, Վերին Հայաստանի մէջ Սմբատ Բագ Նայաղթի տեղ մարզպան եղաւ Դաւիթ Սահառունի (600 թուականին), որ 23 տարի խաղաղ կառավարելէն ետքը անցու Յունաց երկիրը: Հոռոմներու Հերակլ կայսրը Դաւիթը սիրով ընդունեց և Հայաստանի Կիւրապարտս (կուսակալ) կարգեց: Դաւիթէն ետքը Վարագժիրոց և Թեոդորոս Ռշտունի իշխաններն ալ կառավարեցին Հայաստանը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Տարօնի իշխանը Մուշեղ Մամիկոնեան կը թշնամանայ Խոսրովի հետ, անոր ջոգնելով Յոյներուն դէմ: Խոսրով կը ղրկէ Միհրանին, որուն 30,000 զինուորները Գալլ վահան խորամանկ միջոցներով կը փճացնէ: Եւ ինքն ալ կ'սպաննէ: Միհրանէն ետք Վախթանգ եւ Սուրեն իշխաններն ալ կուգան, կը յաղթուին ու սպաննուին: Մուշեղի յաջորդ կ'ըլլայ Վահան, անոր՝ Սմբատ

որդին: Վերին Հայաստանի մէջ Բաղմայաղթէն ետք կ'իշխէ Դաւիթ Սահառունի, որ յետոյ կ'ըլլայ Կիւրապաղաս Դաւիթէն ետք Հայաստանի կառավարիչ կ'ըլլան Վարազտիրոց եւ Թէոդորոս Ռոսուկի հայ իշխանները:

Զարգացման բաժին.— Հոս տեղն է ծանօթացնել Կիւրապաղաս, Պասրիկ, Մարգպան անուններուն եւ պաշտօններուն տարբերութիւններն ու նշանակութիւնները եւայլն:

Ե. Գ Ա Ս

ԱՐԱՐ ԱՍՏԻԿԱՆՆԵՐԸ

ԱՐԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ՄՈՒՀԱՄԱՏԷՑ.— Արաբները նշանաւոր ցեղ մըն են, որ կը բնակէին Արաբիայի մէջ: Անոնք կու պաշտէին և կը պաշտէին բազմաթիւ աստուածներ իւրաքանչիւր ընտանիք իրեն աստուածն ունէր: Անոնք ընդհանրապէս կը բնակէին վրաններու տակ և թափառիկ էին: Անոնք կը պաշտէին նաեւ Արեւը, Լուսինը աստղերը եւայլն: Ամէն տարի ուխտի կ'երթային մեծ և նշանաւոր աստուածներուն: Մուհամմէտ Արաբ մըն էր որուն հայրը մեռած էր երբ մանուկը դեռ ծնած չէր մայրն ալ մեռած էր Մուհամմէտի 6 տարեկան եղաւ տեն: Մուհամմէտ հիմնեց իսլամական կրօնը և միացուց բոլոր արաբ ցեղին տոհմերը: Հրաման ըրաւ նաեւ իր կրօնը տարածել աշխարհի ամէն կողմը: Մուհամմէտ մեռաւ 632ին և անոր յաջորդը կամ խալիֆան եղաւ Ապու պիֆր, որմէ ետքը՝ Էօմեհր: Էօմէրի օրով արաբական զինուորները յարձակեցան Պարսկաստան. Պարսից վերջի թագաւորը փախաւ դէպի Կեդրոնական Ասիա, երկրի մնաց Արաբներուն ձեռքը, 636 թուականին:

ԱՐԱՐԱՅԻՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԵԱՒԱՆՔԸ.— Պարսկաստանի վերջնականապէս տէր ըլլալէն ետքը, Արաբները 640 թուականին յարձակեցան Հայաստան: Անոնց Ապսխուրահնան զօրապետը 18,000 զօրքով մտաւ Տարօն, ուր կ'իշխէր այն ժամանակ Գայլ Վահանի թոռնորդին, Տիրան Մաւրիկոնեան: Տիրան լուր ղրկեց բոլոր հայ նախարարներուն որ դան և իրեն միանան, վանելու համար թշնամին: Բայց ոչ ոք լսեց անոր: Տիրան 8000 զօրքով քաջութեամբ դէմ ելաւ Ապսխուրահնանի: Կռուի միջոցին Սահուռ Անձեւացի հայ նախարարը թշնամիին կողմն անցաւ: Տիրան յաղթուեցաւ: Արաբները մտան Հայաստան, գրաւեցին Դուին մայրաքաղաքը, 12,000 հոգի կոտորեցին և 35,000 գերի տարին:

ԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՄՐԱՅԱՑՈՒԹԻՒՆԸ.— Արաբները այս առաջին արշաւանքէն ետքը ետ քաշուեցան: Յունաց կամ Հռոմէներու կայսրը Հայոց վրայ Կիւրապաղատ կարգեց Վարազտիրոց Բագրատունին և անոր Սնապս որդին: Արաբացիները երբ լսեցին այս բանը մեծ բանակով մտան Հայաստան: Հայերը չկրնալով դէմ դնել և տեսնելով որ Յոյներն ալ օգնութիւն չեն ղրկեր, Արաբներուն հպատակեցան 647ին: Կոստանդ կայսրը լսեց և բարկանալով՝ զօրքով եկաւ Հայաստան. Հայերուն ներեց և Դուինի մէջ պահապան զօրք թողելով մեկնեցաւ: Արաբացիք անմիջապէս եկան և Յոյները քչեցին Հայոց երկրէն, ժողովուրդին վրայ ալ ծանր հարկեր դրին: Ահա այսպէս բաւական երկար ժամանակ Հայաստանը խաղալիկ եղաւ երկու թշնամի բանակներու ոտքին տակ:

ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ.— Երբ Յոյները գրաւէին Հայաստանը, հայ կիւրապաղասներ կը դնէին, իսկ երբ Արաբները գրաւէին, իրենց կողմէ հայ կամ արաբ ռուսիկաններ կը կար-

գէին: Ոստիկանները ամիրայ ալ կը կոչուէին և պարտաւոր էին Հայաստանը կառավարել և տուրքերը հաւաքել: Հայերը վերջնականապէս Արարներու տիրապետութեան տակ ինկան 693ին:

ԱՊՏՈՒԼԼԱՆ. — Առաջին ոստիկանը եղաւ Ապսուղլան, որ 694ին արաբ զօրքով եկաւ Դուին քաղաքը հաստատուեցաւ: Առաջին գործը եղաւ նախարարները նենգութեամբ բռնել և կալուածները անոնց ձեռքէն խլել: Բռնեց նաեւ Սահակ կաթողիկոսը և Սմբատ Բիւրասեան Բագրատունի իշխանը և չղթայակապ Դամասկոս ղրկեց: Սմբատ հնարքով ազատեցաւ և Յուստինիանոսի օգնութեամբ, Վարդանակերտի մօտ, պատերազմեցաւ և այնպէս ջարդ մը տուաւ որ Ապսուղլան հազիւ կրցաւ իր զուլին ազատել:

ՄԷՀՄԷՏ. — Երկրորդ ոստիկանը եղաւ Մեհմեթ կամ Մոհմետ որ բազմաթիւ զօրքով եկաւ Հայաստան: Ներսէս Կոնստանդնուպոլսէ Սմբատ Բագրատունիի հետ յարձակեցաւ անոր վրայ, զօրքը ջարդեց և Մէհմետը փախցուց: Մոհմետ դարձաւ աւելի մեծ բազմութեամբ իր պարտութեան վրէժ լուծելու համար: Սահակ Զորափորեցի կաթողիկոսը տեսնելով որ Մոհմետ սոսկալի չարիք պիտի հասցնէ Հայաստանի, անոր առջեւ ելնելու համար ճամբայ ելաւ: Ճամբան կաթողիկոսը մեռաւ. բայց մեռնելէ առաջ նամակ մը գրեց Մոհմատի և պատուիրեց որ մեռած վիճակին մէջ ձեռքը դնեն: Երբ Մոհմատ իմացաւ կաթողիկոսին մահը, գնաց անոր պառկած սենեակը. աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ կաթողիկոսին ձեռքը ինքնիւրեն երկարեց նամակը Մոհմատի, որ կարդաց զայն և որոշեց չլնասել Հայոց երկրին:

ԿԱՇՄ, ՄՐՈՒԱՆ. — Մոհմատի յաջորդեց Կաշմ ոստիկանը,

որ Հայերը ընկճելու համար բոլոր նախարարները խաբէութեամբ ժողովեց և Նախիջևանի եկեղեցիին մէջ այրեց, մէկ մասն ալ գերի ղրկեց Դամասկոս: Կաշմէն ետք ուրիշ բազմաթիւ ոստիկաններ ալ եկան, որոնք նոյնպէս մէյմէկ չարիք կը հասցնէին, անոնց մէջէն երբեմն բարի և խաղաղասէր մարդեր ալ կ'եկնէին: Ատոնցմէ մէկն էր Մուսան ոստիկանը, որ քաղցրութեամբ վարուեցաւ Հայոց հետ և Աշոտ Բագրատունիին «Իշխանաց իշխան» կոչեց և յետոյ ոստիկանութիւնը Աշոտին յանձնեց:

ՊԷՔԻՐ, ՀԱՍԱՆ, ԱՓԵՆ ԵՒ ԱՔՈՒՍԷՅ ՈՍԿԻԱՆՆԵՐԸ. — Չար և խարդախ ոստիկաններ եղան Պեքիր և Հասան, որոնց օրով հայ նախարարները ստիպուեցան ապստամբիլ Մուշեղ Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ և կը ջարդեն անոնց զօրքերը: Արարները 30,000 զօրքով մտան Հայաստան: Հայերը իրենցմէ 6 անգամ աւելի թուով զօրքին առջեւ խոնարհեցան: Բաւական տարի ետքը Բագրատունիի դաշնակցեցաւ Բաբան պարսիկին հետ և դարձեալ ապստամբեցաւ: Արշին անոնց դէմ գնաց, Բաբանը բռնեց: Բագրատի դէմ եկաւ Աքուսէք ոստիկանը, որ Տարօնի մէջ բռնեց զայն և ամիրապետին ղրկեց: Սասունցիք լսելով իրենց սիրելի իշխանին գերութիւնը, Յունան անուն լեռնցի մը առաջնորդութեամբ Մուշի դաշտին մէջ սպաննեցին Աքուսէթը և զօրքն ալ ջարդեցին: Ահա այս կռիւներն են որոնց վրայ մեր պապերը չինած են Սասունցի Դաւիթի, Մեհիթի առասպելները:

ԲՈՒՂԱ. — Ամիրապետը զայրացաւ և Բուղա արիւնարբու ոստիկանը Հայաստան ղրկեց: Բուղա արիւնով ներկեց Հայոց երկիրը: Բազմաթիւ իշխաններ գերի բռնեց, խարդախութեամբ կապեց և Ամիրապետին ղրկեց:

Ամենքն ալ չարչարուեցան, ոմանք հաւատքնին ուրացան, չուրացողներն ալ նահատակուեցան: Ատոնցմէ մէկն էր Սմբատ Բագրատունի, որ նահատակուած ըլլալուն և քրիստոնէութիւնը խոստովանած ըլլալուն համար կոչուեցաւ Խոստովանող:

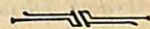
Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Մուհամմէտ կը հիմնէ Մահմետականութիւնը: Էօմէրի օրով Արաբները կը գրաւեն Պարսկաստանը եւ կը մտնեն Հայաստան: Երկար տարիներ Արաբները եւ Յոյները իրարու ձեռքէ կը խլեն Հայաստանը, բայց վերջապէս կ'իյնայ Արաբներուն ձեռքը, որոնք ուսիկաններ կը դրկեն: Այդ ոստիկանները կը գործեն անգթութիւններ, այդ պատճառով Հայերը քանի մը անգամներ կ'ապրտամբին: Ոստիկաններուն մէջ նշանաւոր կ'ըլլան Մոհմատ եւ Բուդա, իրենց անգթութիւններով:

Զարգացման բաժին.— Կարելի է խօսիլ քիչ մը Մահմետականութեան ծագման մասին, ինչպէս նաեւ ամիսի կերպով Խումեանց եւ Աբբասեանց վէճերու մասին. առաջիններուն մայրաքաղաքը՝ Դամասկոս, երկրորդներունը՝ Պաղտատ:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Զ. Դ Ա Ս

Ա Շ Ո Տ Ա. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Սկիզբէն ի վեր Հայաստանի մէջ կալին բազմաթիւ նախարարութիւններ. 400էն աւելի էին անոնք: Այդ բոլոր նախարարները ունէին իրենց սեփական երկիրը եւ անկախ էին իրարմէ: Անոնց ամէնէն ղլխաւորներն էին Արծրունիք, Սիւնիք, Մամիկոնեանք և Բագրատունիք: Անոնք այնչափ զօրաւոր էին և ընդարձակ երկիրներ ունէին որ կը փափաքէին թագաւոր ըլլալ: Մնուածան Արծրունի և Վասակ Սիւնի իրենց չար գործերով տտելի ըրին իրենց տոհմերը: Մամիկոնեանները նշանաւոր եղան և տուին Մուշեղի, Վարդանի, Վահաններու պէս քաջեր, որոնք իրենց ազգը պաշտպանեցին: Բագրատունիներն ալ նշանաւոր եղան. Հրաչեայի օրով Պաղեստինէն բերուած Հրեաներէն մէկին սերունդն էին. Վաղարշակ անոնց տուաւ քաղաքի տապաւնաբեան իրաւունքը: Արաբացիներու ժամանակ Բագրատունիները ունէին ընդարձակ երկիրներ և նշանաւոր եղան իրենց քաջութիւնով և խելքով:

ԱՇՈՏ ԻՏԽԱՆԱՅ ԻՏԽԱՆ.— Սմբատ Խոստովանողի որդին՝ Աշոտ, երբ իր հայրը Պաղտատ գնաց, սպարապետ եղաւ, և հօրը մահուանէն ետքը սկսաւ իր ժողովուրդը խնամել: Ան դիմեց ամիրապետին և խնդրեց որ կալանաւոր իշխանները արձակէ. ամիրապետը ընդունեց: Աշոտ իր

կողմը գրաւեց Հայերը և նախարարները, որոնք ամիրապետէն խնդրեցին որ Աշոտը իրենց վրայ իշխան դնէ։ Ամիրապետը տեսնելով Աշոտի խելացու թիւնը, իշխանաց իշխան տիտղոսը տուաւ անոր, 859ին։

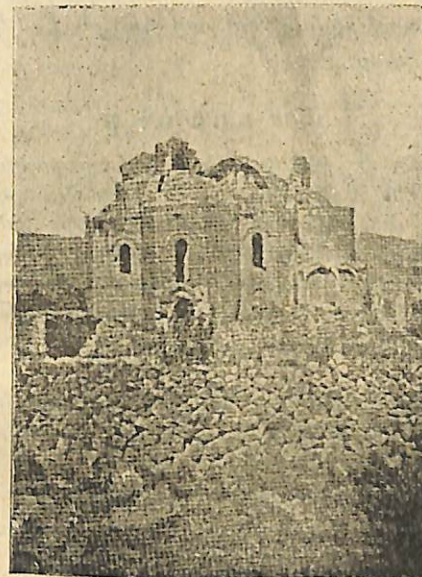
Աշոտ սկսաւ անկէ ետքը իր կողմը շահել բոլոր մեծ

Մեծ Բագրատունի

ու պզտիկ նախարարները, իր երկու աղջիկները ամուսնացուց Սիւնեաց և Արծրունեաց նախարարներուն հետ։ Իր երկրէն ղինուոր ժողովեց, 40,000 հոգինոց բանակ մը կազմեց և իր Արաս եղբայրը սպարապետ կարգեց անոր։
ԱՇՈՏ Ա, ԹԱԳԱՒՈՐ.— Երբ Աշոտ բարեկարգութիւններով

զբաղած էր, Շահապ անուն պարսիկ իշխան մը 80,000 շօրքով ապստամբեցաւ Պաղտատի ամիրապետէն և Հայաստանի վրայ յարձակեցաւ։ Արաս ունոր դէմ դնաց, մէկ մասը ջարդեց, մնացածը ցրուեց և ղինքն ալ 16 հոգիով փախցուց։

Բագարանի Ս. ՇՈՒՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ասոր վրայ շրջակայ ազգերը սկսան վախնալ Աշոտէն։ Ամիրապետն ալ գոհ մնալով, հայ նախարարներուն խնդիրքին համաձայն, Աշոտին թագ և թագաւորական զգեստ ղրկեց և 885ին Գէորգ Կաթողիկոսը Անիի Մայր Եկեղեցին մէջ թագաւոր օծեց Աշոտը։ Նոյն

տարին Վասիլ Արշակունի Հռոմէներու կայսրն ալ թագ
և արքայաժայել ընծաներ զրկեց :

Աշոտ իր աթոռը հաստատեց Բագարանի մէջ և
սկսաւ ինքզինքը բարեկարգութեան տալ : Այնուհետեւ
իր երկիրը չորագայելով գնաց Փօքր-Հայք և այնտեղէն
անցաւ Պոլիս Լեւոն կայսեր մօտ, որուն հետ դաշինք
կնքեց : Երբ կը դառնար, Շիրակ գաւառին մօտերը մե-
ռաւ 5 տարի թագաւորելէն, 32 տարի իշխելէն ետքը :
Շիրակ գաւառը հիմակ Ռուսաց ձեռքն է, Անի քաղա-
քին չորակաները :

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայաստանի մէջ 400է աւելի նախարարութիւններ կային,
զխաւորներն էին Արծրունիք, Սիւնիք, Մամիկոնեանք եւ Բագրա-
տունիք, Սմբատ Խոստովանողի որդին Աշոտ իր խելացութեամբ
նախ եղաւ իշխանաց իշխան, յետոյ թագաւոր : Իր աղջիկները
ամուսնացուց Սրժրունեաց եւ Սիւնեաց նախարարներուն հետ :
40,000 զօրք ունէր : Շահապ պարսիկին յաղթեց : Ամիրապետէն եւ
Վասիլ կայսրէն թագ ստացաւ : Պոլիս գնաց եւ մեռաւ Շիրակի
մօտերը :

Զարգացման բաժին.— Տեղն է հոս Բիւզանդիոնի Հայ Ար-
շակունի կայսրերու եւ իշխաններու մասին աւելի լայն ծանո-
թութիւններ տալու :

Է. ԴԱՍ

ՍՄԲԱՏ Ա. ԵՒ ԱՐԱՍ

ԱՇՈՏ Ա.Ի ՅԱԶՈՐԴԸ.— Աշոտ Ա.ի որդին Սմբատ Գու-
գարաց երկիրը կը գտնուէր երբ հայրը մեռաւ : Ան գա-
ցեր էր Գուգարաց ապստամբութիւնը զսպելու : Գուգար-
գաւառ մըն է, որ կը գտնուի հիմակ Ռուսաց Հայաս-

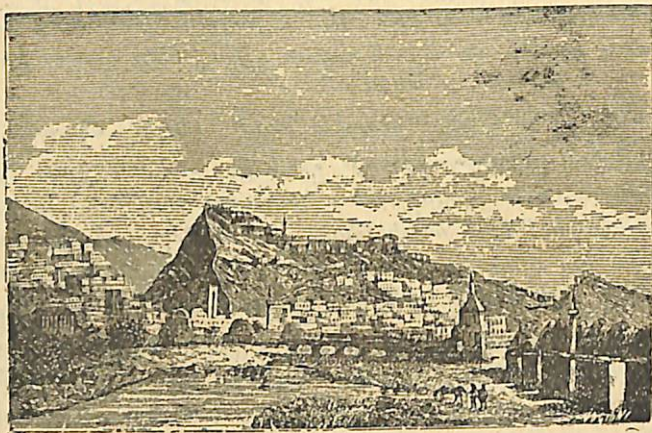
տանի մէջ, Կարսի հիւսիսային կողմերը, մինչեւ Կուր
գետը : Երբ իր հօրը մահը իմացաւ եկաւ Շիրակաւան,
ուր մեծ սուգ բռնեց : 892 թուականին սուգի զգեստ-
ները հանելով թագաւոր պսակուեցաւ :

ԱՐԱՍԻ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹԻՒՆԸ.— Սմբատ հազիւ դահը բարձ-
րացած էր, երբ անոր հօրեղբայրը Արաս սպարապետ,
ուզելով ինքը թագաւոր ըլլալ, զինուորներուն մէկ
մասը իր կողմը շահեցաւ և ապստամբեցաւ : Երկուքը
սկսան իրարու հետ կռուիլ : Բայց սրովհետեւ Սմբատի
կողմակիցները շատ էին, Արաս յաղթուեցաւ և բերդի
մը մէջ պաշարուելով, Սմբատի զթուլթեան ապաւինե-
ցաւ ու անձնատուր եղաւ :

ԱՖՇԻՆ ՈՍՏԻԿԱՆԸ.— Սմբատ անկէ ետքը սկսաւ իր
հօրը նման շինարարութեան հետեւիլ, և նորոգեց Հռ-
ոմէներու Լեւոն կայսեր հետ կնքուած դաշինքը : Ատր-
պատականի Ափշին ոստիկանը, որուն ձեռքով ամիրա-
պետին կը զրկուէր Հայաստանի տուրքը, տեսնելով
Սմբատի այս ընթացքը մտաւ Հայաստան : Սմբատ ինք-
զինքը արդարացուց ըսելով թէ վաճառականական դա-
շինք մըն է իրենց կնքածը, ուրիշ բան չէ : Ափշին,
վախնալով Սմբատի ոյժէն, առանց վնաս մը հասցնելու
մեկնեցաւ : Սմբատ ուզեց իր երկիրը ընդարձակել, ուստի
գրաւեց Դուինը, որ դեռ Արաքներուն ձեռքը կը գրա-
նուէր :

ԱՇՈՏ ԱՐՄՐՈՒՆԻ, ԳԱԳԻԿ.— Վասպուրականի (=Վան)
Աշոտ Արծրունի իշխանը, որ Աշոտ Ա.ի աղջկան որդին
էր, ապստամբեցաւ Սմբատին դէմ, յոյս դնելով Աֆ-
շինի վրայ : Բայց Աշոտի աները՝ Դադիկ, խա-
րախութեամբ բռնեց զայն և անոր Գուրգին եղ-
բօրը հետ բանալը նետեց : Ինքը սկսաւ տիրել, Սմբատ
լուռ մնաց :

ԱՆՄԱՏԻ ԴԷՄ ԿՈՒԻԸ.— Այդ միջոցներուն Միջագետքի Ահմաս ոստիկանը բազմաթիւ զօրքով Հայաստան մըտաւ։ Սմբատ իր երկիրը պաշտպանելու համար 60,000 զօրքով անոր դէմ գնաց։ Իրեն հետ էր նաեւ բռնապետ Գազիկը իր զօրքով։ Պատերազմեցաւ քարքրուտ ու ղժուար տեղերու մէջ, Հայերը պիտի յաղթէին, երբ Գազիկ դաւաճանեց և թշնամիին կողմը անցաւ, որպէսզի Սմբատը յաղթուի և ինքը ըլլայ Հայոց թագաւոր։

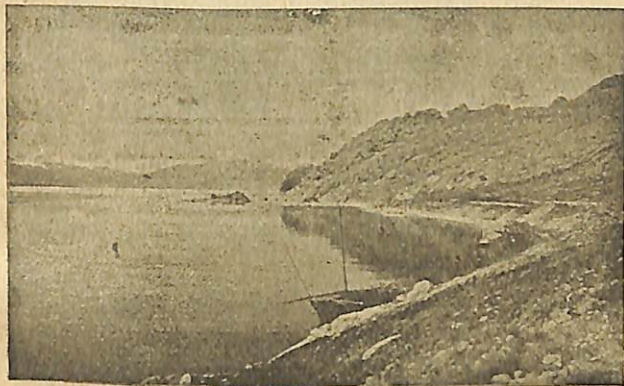

Կարս քաղաքը

Սմբատ ստիպուեցաւ թողուլ պատերազմի դաշտը և քաշուիլ։ Ահմատ վախցաւ Սմբատին ետեւէն երթալու։ Գազիկ իր պատիժը կրեց. երբ անդամ մը վանի մէջ ուրախութիւն կ'ընէր Աշոտ Արծրունիի եղբայրը՝ Գազիկ Արծրունի սպաննեց Գազիկ բռնապետը և բանտէն ազատեց իր եղբայրը։

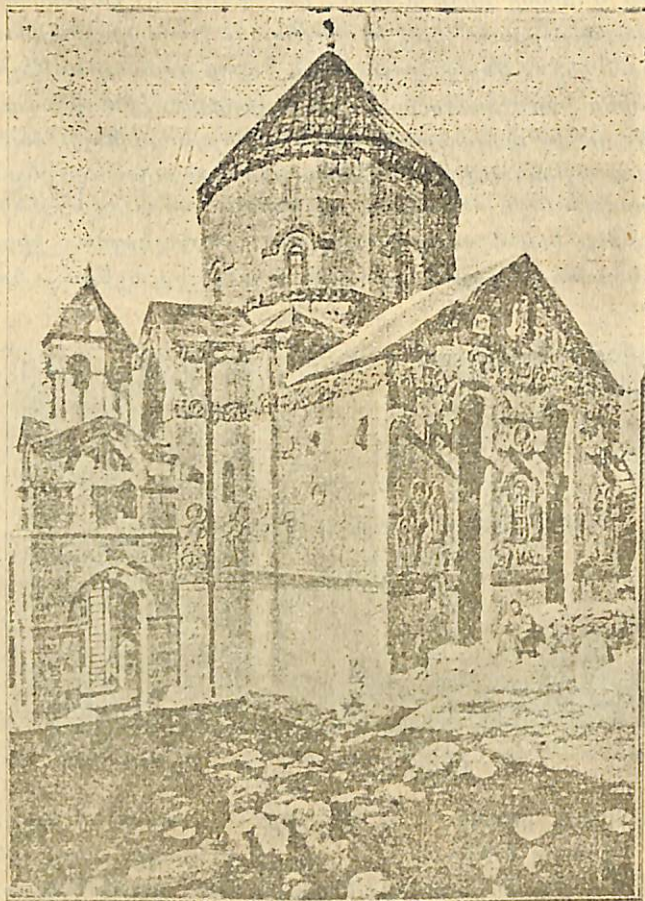
ԱՅՏԻՆԻ ԱՐԵԱՒԱՆՔՆԵՐԸ.— Աֆշին տեսնելով որ Սըմ-

ալով որ Սմբատը յաղթուեցաւ, յարձակեցաւ Հայաստան։ Սմբատ պատրաստ չէր, և որովհետեւ նախարարներն ալ միաբան չէին, գնաց քաշուեցաւ Տայոց գաւառը։ Աֆշին պաշարեց Կարս քաղաքը, ուր ամրացած էին թագուհին և ուրիշ պալատական կիներ։ Բերդականները անձնատուր եղան։ Աֆշին Սմբատը բռնելու յոյսը կտրելով հաշտուեցաւ և մեկնեցաւ պատանդ առնելով։ Անկէ ետքը մէկ երկու անգամ արշաւեց, բայց չկրցաւ բռնել Սմբատը։ Կը պատրաստուէր նորէն արշաւելու, երբ մեռաւ։

Աղբամարի կղզին

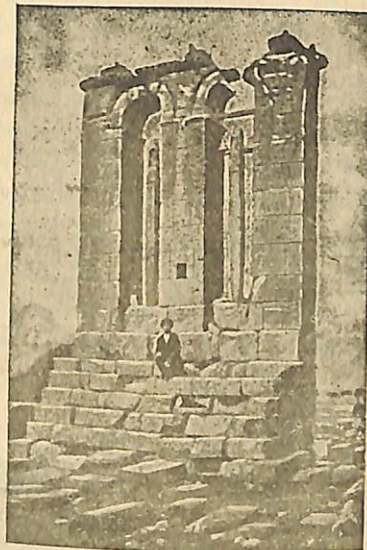
ԵՌԻՍՈՒՖ ՈՍՏԻԿԱՆԸ.— Աֆշինի տեղ ոստիկան եղաւ անոր եղբայրը Եռսուֆ, որ չար և անգութ մարդ մըն էր։ Ան ուղեց ազատամբիլ Ամիրապետին դէմ։ Ամիրապետը հրաման ըրաւ որ Սմբատ Եռսուֆը պատժէ։ Սմբատ վախցաւ և քիչ մը զօրք մը միայն ղրկեց։ Սըմբատ կը նեղէր իր հպատակները ծանր տուրքեր հաւաքելով, ատոր համար իրեն թշնամի եղան ժողովուրդն ու նախարարները։

Աղբամարի Ս. Խաչ Նկեղեցին

ԳԱԳԻԿ ԱՐՇԵՐՈՒՆԻ. — ԵՌԱՍՈՒՓ ՈՒՂԵՑ ԿԱՅ ԻՆՍԱՆՆԵՐԸ ԻՐԱՐՈՒ ՂԷՄ ԿԱՆԵՐԸ ՏԵՍՆԵՐՈՎ ՈՐ ՎԱՍԱԿՈՒՐԱՄ

Կանի Գաղիկ իշխանը Սմրտտին ղէմ թշնամացած է, բարեկամ եղաւ անոր և թաղ տալով թագաւոր պսակեց: Գաղիկ և Եռասոփ միասին յարձակեցան Սմրատի վրայ, որ թէև քաջարար կուռեցաւ, բայց չկրցաւ յաղթել: Գաղիկ Արծրունի տեսնելով որ երկրին վիճա-

Սմբատ առաջինի մահաւաճանը

ւր ղէշ պիտի ըլլայ, զզջաց և մարդ զրկեց Սմրատին: Բայց ան չընդունեց: Գաղիկ անկէ ետքը իր երկիրը կրաւ կառավարել և շէնցնել: Ան իր մեղքերը քաւեալ համար Աղթամար կղզիին վրայ, որ Վանայ ծովին էջ կը գտնուի, փառաւոր եկեղեցի մը կանգնեց, Ս. Խաչ անունով: Մինչև հիմակ կանգուն է այդ եկեղեցին: ՍՄԲԱՏԻ ՄԱՅՐ. — Սմբատ բոլորովին յուսահատած,

երբ ԵՈՒՍՈՒՖ իր վրայ յարձակեցաւ, քաշուեցաւ Կապոյտ բերդը: Խորամանկ ԵՈՒՍՈՒՖ իր հայ զօրքերը բերդին առջեւ կը քշէր: Սմբատ չուզելով որ քրիստոնէի արիւն թափուի, ԵՈՒՍՈՒՖին անձնատուր եղաւ խոստում առնելով որ բերդականներուն չպիտի մնասէ ԵՈՒՍՈՒՖ Սմբատը չարչարանքով սպաննեց Երեւան բերդին առջեւ, 914ին:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Աշոտ Ա.ի կը յաջորդէ որդին Սմբատ, որու դէմ կ'ապստամբի Աբաս: Բայց չի յաջողիր թագաւորութիւնը խլելու: Ա.Ֆ. չի կարշաւէ Հայաստան, առանց վնասելու կը դառնայ: Սմբատը վախճալով: Սմբատի դէմ կ'ապստամբի Առոս Արծրունի, որ Գագիկ աներէն կը բանտարկուի: Գագիկ կը զաւաճանէ Ահմատ դէմ մղուած կռուին մէջ, կը սպաննուի Գագիկ Արծրունիէն: Ա.Ֆ. չինի կը յաջորդէ չարն ԵՈՒՍՈՒՖ: Գագիկ Արծրունի թագաւոր պսակուի ԵՈՒՍՈՒՖէն: Աղթամարի եկեղեցին կը կանգնէ. Սմբատ կապոյտ բերդին մէջ կը պաշարուի ԵՈՒՍՈՒՖէն եւ կը սպաննուի Երեւանի բերդին առջեւ:

Ջաղագման բաժին.— Աղթամար կղզին եւ Ս. Խաչ եկեղեցին թելադրելի պատկերներ են, որոնք կ'արթնցնեն բաւական յիշատակներ: Դիւրամատչելի բացատրութեամբ կարելի է ցուցն հայկական ֆարտարապետութեան ցայտուն յատկութիւնները:

Ը. Դ Ա Ս

Ա Շ Ո Տ Ե Ր Կ Ա Թ Ե Ի Ա Ր Ա Ս

ԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ.— Սմբատի սպաննուած անունն էր որդին ամուր բերդերու մէջ ապաստանած էր: Երբ լսեց իր հօրը եղբրական մահը, առաւ իր ամի մը քար

չերը եւ յարձակեցաւ Արաբներուն վրայ: ԵՈՒՍՈՒՖի զինուորները ջարդեց, ցրուեց եւ Հայաստանէն դուրս քշեց: Հայ նախարարները տեսնելով Աշոտի այս քաջութիւնները, դուրս ելան իրենց պահուած տեղերէն եւ Աշոտը թագաւոր պսակեցին, 915 թուականին: Աշոտ իր քաջութիւններուն եւ ոյժին համար կոչուեցաւ Երկար:

ԵՈՒՍՈՒՖԻ ՆՈՐ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆ ՈՒ ՍՈՎԸ.— ԵՈՒՍՈՒՖ Հայաստանէն մեկնած էր երբ Աշոտ անոր զօրքերը ջարդեց: ԵՈՒՍՈՒՖ երբ լսեց իր պահապան թողած զինուորներուն կոտորուիլը, բազմաթիւ զօրքով գնաց Հայաստան, ամէն կողմ ցրուեց զանոնք եւ սկսաւ սոսկալի անգթութիւններ գործել: Աշոտ տեսնելով որ ԵՈՒՍՈՒՖԻ զինուորները բազմաթիւ են, մանաւանդ տեսնելով որ հայ իշխանները իրարու հետ կը կռուին, քաշուեցաւ ու չպատերազմեցաւ: Արաբները անարգել սկսան ամէն չարիք հասցնել: Երկիրը աւերեցաւ ու սոսկալի սով մը տիրեց: Սովի առեսն գայլերը քաղաք կ'իջնէին ու մարդոց վրայ կը յարձակէին: Գանուեցան ծնողքներ որոնք իրենց տղաքը ծախեցին, ոմանք ալ իրենց երեխաները եփեցին ու կերան:

ՅՈՅՆԵՐՈՒՆ ՕԳՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Այս բոլոր թշուառութիւնները լսելով Պոլիսի Կոստանդին կայսրը Աշոտը իրեն մօտ հրաւիրեց եւ դունդ մը զօրք տուաւ անոր իբրեւ օգնական:

ԱՇՈՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ.— ԵՒ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹԻՒՆԸ.— ԵՈՒՍՈՒՖ Յունաց կայսեր քրած օգնութենէն վախճալով, հնարք մը մտածեց Հայերը բաժնելու համար: Աշոտ թագաւորի հօրեղբօր որդի Աշոտ սպարապետին թագաւորական թագ տուաւ: Անկէ ետքը երկու Աշոտները սկսան իրարու դէմ պատերազմիլ եւ զիրար հալածել: Շատ հայ զօրքեր մեռան, մինչեւ որ

Հայոց Յոյնական կաթողիկոսը հաշտեցուց երկու Աշոտները: Բայց շուտով ուրիշ նախարարներ ալ ապրտամբեցան Աշոտին դէմ, որովհետեւ կ'ուզէին անկախ ըլլալ և իրեն թագաւոր իշխել: Աշոտ ստիպուեցաւ անոնց ամէնուն դէմ կուռիլ, յաղթեց անոնց և պատժեց ամէնքն ալ:

ԱՇՈՏԻ ՄԱՆԸ.— Աշոտ այս բոլոր ապստամբութիւններէն յուսահատեցաւ և քաշուեցաւ Սեւան կղզին, որ կին եւ Աշոտ կը քաշուի: Երկիրը կ'աւերուի եւ սաստիկ սով կ'իյնայ: Կոստանդին կայսրը Աշոտին գունդ մը զօրք կուտայ: Երկու Աշոտները կը կուռին: Նախարարները հրապարակեցին, բայց չը պատժուին: Բէշիր Աշոտը կը պաշարէ Սեւան կղզին մէջ, բայց 10 շաբաթ: Աշոտ հրամայեց 10 նուակ պատրաստել եւ իւնիստով, 70 հոգիով կը յաղթէ Աշոտ եւ կը մեռնի: Անոր կը յաբաւանջուին մէջ եօթնական հոգի նստեցուց: Յարջորդ եղբայրը Աբաս, որ ամէնուն հետ կը բարեկամանայ եւ ձակեցաւ Բէշիրի զինուորներուն վրայ: Չարդեց զաշինութիւններ կ'ընէ: Արխանդրու Բեր թագաւորը կը պատժէ նոնք, ծովը թափեց և մնացածն ալ մինչև Դուին փակեցուց: Այս յաղթութենէն ետքը Աշոտ երկար չապրեցաւ և մեռաւ 14 տարի թագաւորելէն ետքը:

ԱԲԱՍ.— Աշոտ անորդի մեռնելով անոր յաջորդեց իր եղբայրը Աբաս: Աբասի օրով Հայաստան սկսաւ քիչ մը խաղաղ ապրիլ: Աբաս բարեկամ եղաւ Գագիկ Արծրունի թագաւորին և Դուինի ոստիկանին հետ: Անքանիք կապեց Աբասներուն հետ և ինքզինքը տուաւ շինարարութեան: Իր աթոռը փոխադրեց Կարս, ուր շինեց գեղեցիկ եկեղեցի մը Առաքելոց անուանով: Եկեղեցին դեռ վերջացած չէր, երբ Աբխազներու (=Վրացի) արշաւեցաւ նախ չրջակայ ապստամբ թշնամիները «Կուգամ ձեր եկեղեցին Վրաց ծէսով օծելու»: Աբասը զայրանալով անոր դէմ գնաց. յաղթեց և գերի բռնեց Վրացիները: Բազմաթիւ մայրաքաղաքը եղաւ: Բեր թագաւորը բերաւ Կարս, նորաշէն եկեղեցին ցոյց տուաւ և ըսաւ. «Այն այն եկեղեցին զոր դու զոհեցիր և զոր օծեցիր, աղէկ նայէ, որովհետեւ որ

այլ եւս չպիտի տեսնես»: Եւ հրաման ըրաւ որ աչքերը կուրցնեն: Աբաս 24 տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն ետք մեռաւ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մմբատի կը յաջորդէ Անոս Երկաթ, որ իր հօրը վրէժը կը լուծէ: Երկուքի վերստին կը յարձակի իշխանները կ'երկապառակին եւ Աշոտ կը քաշուի: Երկիրը կ'աւերուի եւ սաստիկ սով կ'իյնայ: Կոստանդին կայսրը Աշոտին գունդ մը զօրք կուտայ: Երկու Աշոտները կը կուռին: Նախարարները հրապարակեցին, բայց չը պատժուին: Բէշիր Աշոտը կը պաշարէ Սեւան կղզին մէջ, բայց 10 շաբաթ: Աշոտ հրամայեց 10 նուակ պատրաստել եւ իւնիստով, 70 հոգիով կը յաղթէ Աշոտ եւ կը մեռնի: Անոր կը յաբաւանջուին մէջ եօթնական հոգի նստեցուց: Յարջորդ եղբայրը Աբաս, որ ամէնուն հետ կը բարեկամանայ եւ ձակեցաւ Բէշիրի զինուորներուն վրայ: Չարդեց զաշինութիւններ կ'ընէ: Արխանդրու Բեր թագաւորը կը պատժէ նոնք, ծովը թափեց և մնացածն ալ մինչև Դուին փակեցուց: Այս յաղթութենէն ետքը Աշոտ երկար չապրեցաւ և մեռաւ 14 տարի թագաւորելէն ետքը:

Չարդագման բաժին.— Կարելի է ծանօթութիւններ տալ Վրաց եւ Աղուանից թագաւորութիւններու մասին:

Թ. ԳԱՍ

ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ, ՄՄԲԱՏ Բ. ԵՒ ԳԱԳԻԿ Ա.

ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ.— Աբաս երկու որդի ունէր. Անոս եւ Մուշեղ: Անդրանիկը Աշոտ Գ. անուանով յաջորդեց իր հօրը: Տակաւին թագաւոր պսակուած չէր, երբ Վրացի արշաւեցաւ նախ չրջակայ ապստամբ թշնամիները սպառնալով: 9 տարի ետքը օծուեցաւ Անիի մէջ, որ անկէ ետքը Բագրատունեաց մայրաքաղաքը եղաւ:

ԿԱՐՈՒՅ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Աշոտի եղբայրը Մուշեղ փառասէր մէկն էր: Ան ուզեց առանձին թագաւոր ըլլալ: Իր կողմը շահեցաւ շատերը եւ 968ին

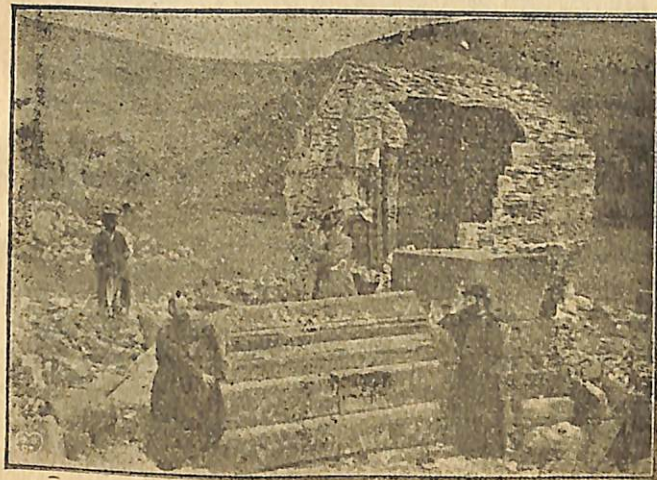
կարս քաղաքին մէջ հիմնեց թագաւորութիւն մը, որ կոչուեցաւ Կարուց (==Կարսի) թագաւորութիւն: Աշոտ Գ. ներքին կռիւներու պատճառ չըլլալու համար չհակառակեցաւ իր եղբորը և անոր հետ բարեկամ ապրեցաւ:

ԱՇՈՏԻ ՄԵԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ. — Աշոտ Գ. ինքզինքն տուաւ շինարարութեան և բարեգործութեան. շինեց եկեղեցիներ, վանքեր, հիւանդանոցներ ու անկելանոցներ, որոնց եկամուտներ կապեց: Ան շատ խոնարհ էր. աղքատներուն անձամբ կ'օգնէր. իր սեղանին վրայ անպատճառ աղքատ կամ տկար մարդ մը չեղած կերակուրի չէր նստեր: Այդ պատճառով կոչուեցաւ Ո. դուռնաձ:

ՀԱՄՏՈՒՆ ԵՒ ԱՇՈՏ Գ. — Աշոտ Գ. բարեգործ թագաւոր մը ըլլալով հանդերձ եղաւ նաեւ քաջ իշխան մը: Ան հաւաքեց 90,000 զինուոր և կազմակերպեց Անոր օրով Հաւսուն անուն Արաբ զօրապետ մը ապրտամբդեր էր Ամիրապետէն և Հայաստանը տակնուվրա ընելու համար կը մօտենար Աշոտի երկիրներուն: Աշոտ իր զինուորներուն հրամանատար կարգեց Գրո Մարգարէտին: Գնաց Համտունի դէմ, յաղթեց անոր և գլուխը կտրեց: Աշոտի այս գործը հաճելի եղաւ Ամիրապետին:

ԶՄԵԿԻԿ ԿԱՅՍՐԸ ԵՒ ԱՇՈՏ. — Քանի մը տարի ետք Յունաց Զմէկիկ կայսրը Միջագետք գնաց՝ Արաբներուն դէմ կռուելու համար: Յանկարծ ետ դարձաւ եւ մտաւ Տարօն: Աշոտ անմիջապէս ժողովեց իր զորքերը. 80,000 հոգիով գնաց կայսեր դէմ: Ողորմած հետ կը գտնուէր նաեւ Աշոտ Արծրունի թագաւորը: Կայսրը վախցաւ և առանց կռուելու քաշուեցաւ: Աշոտ անկէ ետքը խաղաղ կերպով թագաւորեց և մե-

ռաւ ու թաղուեցաւ Անի քաղաքին մօտ՝ Հոռոմոսի վանքին մէջ:

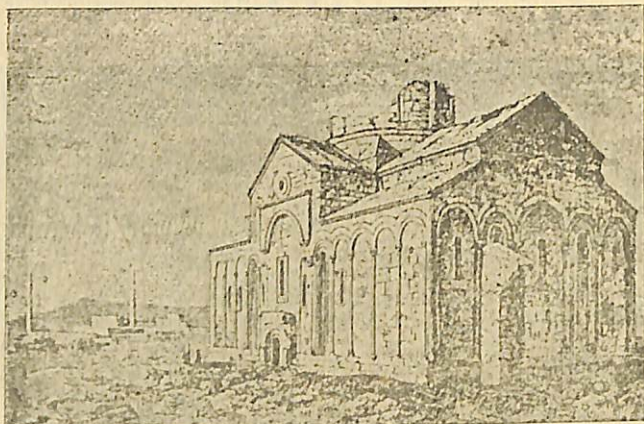

Աշոտ Գ.ի գերեզմանը Հոռոմոսի վանքին մէջ

ՍՄԲԱՏ Բ. — Աշոտ Ողորմածի յաջորդեց անոր որդին Սմբատ Բ., որ իր հօրը նման քաջութիւնով և իշխանութեամբ կառավարեց երկիրը, շինեց բարեգործական շէնքեր, եկեղեցիներ եւն.։ Անոր օրով նշանաւոր եղաւ Տրդատ ճարտարապետը, որ Անիի եկեղեցիներէն շատերը շինեց: Սմբատ սխալ չինել նաեւ Անիի Մայր Եկեղեցին, բայց իր օրով չի լմնցաւ ան:

ՄՈՒՇԵԼ ԵՒ ՍՄԲԱՏ. — Մուշեղ նախանձելով իր եղբորը տղուն՝ Սմբատի վրայ, յարձակեցաւ անոր երկիրը: Սմբատ զօրքով գնաց անոր դէմ: Մուշեղի օգնեց Տայոց նահանգին կիւրաղապետը: Ուստի Սմբատ ստիպուեցաւ հաշտուիլ:

ՍՄԲԱՏԻ ԶԱՐ ԳՈՐԾԵՐԸ. — Սմբատ իր վերջին տարի-

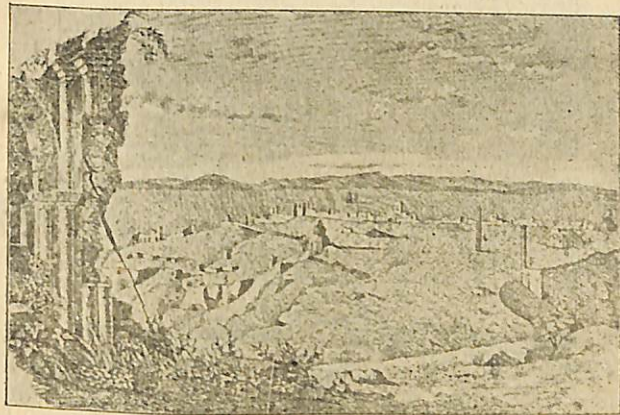
ԱՆԻԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ները սկսաւ չարութիւններ ընել. անգութ կերպով, առանց քննելու կը պատժէր անմեղ մարդեր: Բայց ամէնէն չար դործը եղաւ, հակառակ եկեղեցիի օրէնքին, քրոջը աղջիկը իրեն կին առնելը: Սմբատ 13 տարի թագաւորեց և մեռաւ:

ԳԱԳԻԿ Ա.— Սմբատ Բ.ի յաջորդեց Գագիկ Ա., որ Սմբատի եղբայրն էր: 30 տարի թագաւորեց ան: Իր թագաւորութեան տարիները շատ խաղաղ անցան: Ատոր համար ալ ան կրցաւ ինքզինքը շինարարութեան տալ: Գեղեցկացուց Անի քաղաքը, երկիրը զարգացուց: Երկրագործութիւնը և վաճառականութիւնը առաջ դացին անոր օրով:

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԸ.— Սմբատի և անոր յաջորդներուն օրով Անի քաղաքը այնչափ գեղեցկացաւ ու մեծցաւ, որ այն ատենուան ամէնէն մեծ քաղաքներէն մէկը եղաւ: Կ'ըսէին թէ 1001 եկեղեցի կար անոր մէջ. ընակիչ-

ներն ալ մէկ միլիոնի կը հասնէին: Անի քաղաքը հիմակ աւերակ է:

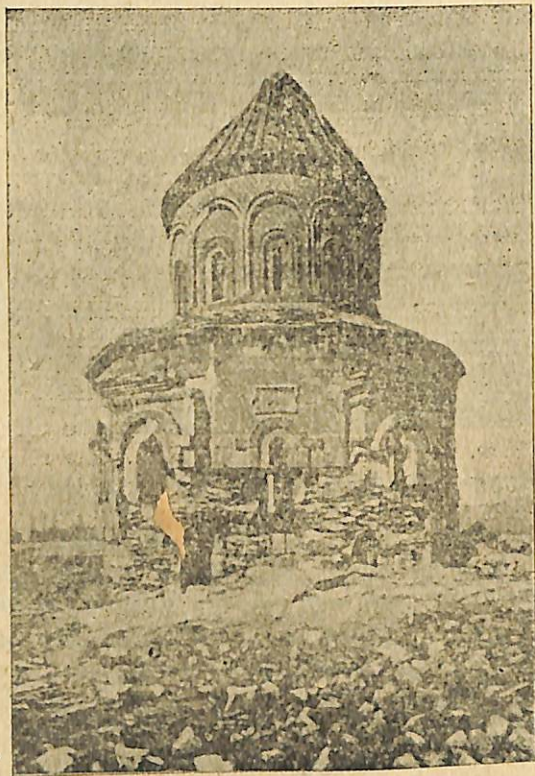
ԱՆԻԻ ԱՎԵՐԱԿՆԵՐ՝ ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ԿՈՂՄԵՆ

Ռուս զինական մը՝ Նիկոլոս Մառ պեղումներ կատարած է և ամէն տարի կը կատարէ, աւերակներուն տակէն թանկագին զիւտեր ընելով: Անիի աւերակներուն մէջ մինչեւ հիմայ նշանաւոր է Մայր Եկեղեցին, որ Սրմբատ Բ. սկսած ու Գագիկ Ա.ի ամուսինը Կասարիկե թագուհին աւարտել տուած են: Նշանաւոր են նաեւ Ս. Գրիգոր Ապուղղանեան եկեղեցին, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ (==Նախշու) եկեղեցին, Բագրատունեաց սրբաօթիկ աւերակները, բաղնիքը, հալլան եւայլն: Անիի քովէն կ'անցնի Սխուրեան գետը, որ այժմ կը կոչուի Առփա Չայ. ան կը թափի Երասխ գետին մէջ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

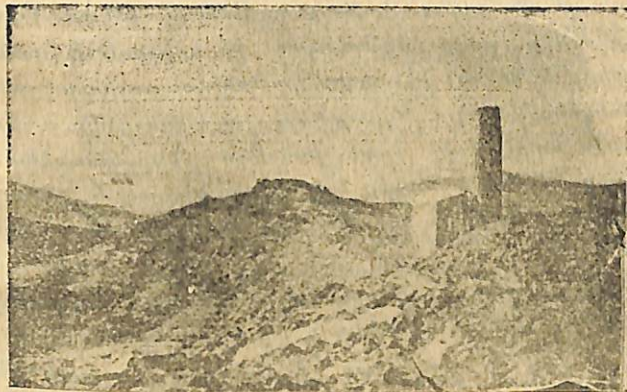
Արասի կը յաջորդէ իրեն որդին Աոն Գ. Ողորմած: Իսկ անոր եղբայրը Մուսեղ Կարուց թագաւորութիւնը կը հիմնէ: Աչոտ ինք-

զինքը կուտայ մեծագործութեան եւ ողորմածութեան: 90,000 հոգինոց բանակ մը կը կազմակերպէ: Ամիրապետին ապստամբ Համսուն գորապետը կը սպաննէ եւ Չմշկիկ կայսեր երկիւղ կ'ազ-

ԱՆԻի Ս. Գրիգոր եկեղեցին

դէ: Աշոտի կը յաջորդէ Սմբատ Բ. որ շինարար կ'ըլլայ, բայց կը կռուի Մուշեղին հետ: Վերջին օրերուն չար գործերու հետամուտ կ'ըլլայ. կ'ամուսնանայ քրոջ աղջկան հետ: Սմբատի կը յաջորդէ Գագիկ Ա., որ 30 տարի խաղաղ կը կառավարէ եւ երկիրը կը զարգացնէ: Անի քաղաքը նշանաւոր է այժմ իսկ իր աւերակներով:

ԱՆԻի կաթողիկոսարանը եւ աշարակը
Զարգացման բաժին.— Անիի մասին կ'արժէ աւելի լայն ծանօթութիւններ տալ, թելադրուելով ոչ միայն ներկայ պատկերներէն, այլ եւ ուրիշներէն: Անոր մասին ծանապարհորդներու ըսածները բաւական շահեկան են:

Վ. Դ. Ա. Ս

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՄԲԱՏ ԵՒ ՍԵԼՃՈՒՐԵԱՆՅ

Ա Ր Շ Ա Ւ Ա Ն Ք Ը

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ-ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԱՇՈՏ.— Գագիկ Ա. երկու որդի էր. Յովհաննէս-Սմբատ եւ Աշոտ: Անդրանիկը ապիկար մէկն էր, դանդաղ, երկչոտ. իսկ Աշոտ քաջ էր և խելացի: Գագիկի յաջորդեց Անդրանիկ որդին Սմբատ: Աշոտ իրեն կուսակիցներ ժողովեց և ուզեց ինքն ըլլալ Թադաւոր: Երկու եղբայրներուն մէջ կռիւ ծագեցաւ:

Աշոտի կողմն էր նաեւ Վասպուրականի (=Վան) Սենեֆերիմ թագաւորը: Յովհաննէս-Սմբատ թէեւ 60,000 զօրք ունէր, բայց յաղթուեցաւ իր եղբորմէն: Նախարարները և Պէտրոս Գիւտարաճ կաթողիկոսը աշխատեցան և հաշտեցուցին երկու եղբայրները. պայման դրին որ Յովհաննէս տիրէ Անիի վրայ, իսկ Աշոտ Պարսկաստանի և Վրաստանի ռաճաճակից երկիրներուն վրայ և առաջինին մահէն ետքը Աշոտ միայնակ իշխէ բոլոր տէրու-թեան վրայ:

ԱՇՈՏԻ ԴԱԻԵՐԸ.— Աշոտ թէեւ հաշտուեցաւ, բայց գոհ չի մնալով այս պայմաններէն սկսաւ դաւեր նիւթել իր եղբորը դէմ: Վրաց Գէորգ թագաւորը զրգռեց Յովհաննէսի դէմ և քիչ մնաց որ սպաննէր զայն: Անգամ մը կեղծ հիւանդ ձեւացուց և լո՛ւր զրկեց եղբորը որ այցելութեան գայ իրեն: Սմբատ զնաց, բայց երբ Աշոտի անկողինին կը մօտենար, նախապէս պատրաստուած թակարդին մէջ ինկաւ և սկսաւ աղաչել եղբորը որ խնայէ իրեն: Աշոտ հրաման ըրաւ Ապիրաս անուն իշխանին որ Սմբատը տանի անձանօթ տեղ մը և սպաննէ: Ապիրատ Սմբատը տարաւ և նստեցուց Անիի իր աթոռը:

ՍԵԼՃՈՒԳՆԵՐԸ.— Այս միջոցներուն բարբարոս ժողովուրդ մը սկսաւ յարձակիլ Հայաստանի վրայ: Այդ ժողովուրդը կը կոչուէր Սելճուգեան: Սելճուգեան ցեղը առաջ կը բնակէր Կիւրդոսկան Ասիայի մէջ, Պուխարայի չրջակաները: Անոնք նեղուելով ուրիշ բարբարոս ցեղերէ մեկնած էին իրենց հայրենիքէն և սկսած էին արշաւել դէպի հարաւ-արեւմուտք: Անոնց իշխանը Հաւսան անցեր էր Տիգրիս գետէն: Հասանի որդին և յաջորդ Տուրիլ-պիկ, ամբողջ Միջագետքը տակն ու վրայ ընելէն ետքը, մտաւ Հայաստան: Վասպուրականի Սենե-

քերիմ թագաւորը թէեւ դիմադրեց, բայց չկրցաւ առաջն առնել: Տուրիլ-պիկ մտաւ Յովհաննէս Սմբատի երկիրը: Հայերը դիմադրեցին, բայց բաւական նեղուեցան:

ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ԹԱԳԱՒՈՐԸ.— Սենեքերիմ թագաւորը տեսաւ որ Հայ իշխաններէն և Յովհաննէս Սմբատէն օգուտ չկայ: Տեսաւ նաեւ որ Տուրիլ Հայաստանէն քաշուելով գնաց Պարսկաստան և թագաւոր եղաւ: Ուշ կամ կանուխ պիտի յարձակէր Հայաստանի վրայ, Ուստի Սենեքերիմ իր երկիրը տուաւ Յունաց Վասիլ Բ. Կայսեր, պայմանով որ փոխարէն իրեն տայ Սեքասիս (=Սվազ) քաղաքն իր չրջականերով: Վասիլ Բ. սիրով ընդունեց և Սենեքերիմ փոխադրուեցաւ Սեքասիս (1021): Այսպէս վերջացաւ Արծրունեաց թագաւորութիւնը:

ԱՆԻ ՅԱՆՁՆԵԼՈՒ ԵՐԴՄԱԹՈՒԼՔԸ.— Այն ատենները Վասիլ կայսրը բազմաթիւ զօրքով գնաց Վրաց Գէորգ թագաւորին վրայ, որ ապստամբած էր: Յաղթեց անոր: Յովհաննէս-Սմբատ ալ օգնած ըլլալով Գէորգին, Վասիլ պատրաստուեցաւ Անիի վրայ քաշելու: Յովհաննէս շատ վախցաւ և Պետրոս կաթողիկոսին միջոցաւ նամակ մը դրկեց Վասիլ Կայսեր, երդումով խոստանալով որ իր մահէն ետքը Անին իր չրջականերով Կայսեր պիտի պատկանի: Կայսրը ուրախութեամբ ընդունեց և դարձաւ Պոլիս: Գանի մը տարի ետքը Վասիլի յաջորդ Կոստանդին կայսրը մահուան անկողինին մէջ իր մօտը կը կանչէ հայ քահանայ մը, Կիրակոս անունով, և Անին խոստանալու թուղթը անոր կը յանձնէ ըսելով «Տա՛ր այս թուղթը ձեռ թագաւորին տուր և իմ կողմէս անոր ըսէ՛ որ, չէր ուզեր ուրիշին սեփականութիւնը յափշտակել», բայց դաւաճան քահանան թուղթը պահեց և Կոստանդինի յաջորդ Միքայէլ Կայսեր մեծ գինով ծախեց 1034ին:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԵՒ ԱԵՈՏԻ ՄԱՆԸ.— Այսպիսի խառնակ վիճակի մը մէջ էր Հայաստան, երբ մեռաւ Յովհաննէս Սմբատ (1040)։ Իրմէ քիչ թաւջ մեռաւ նաեւ Աշոտ, որ 14 տարեկան Գագիկ որդին թողուց իբրեւ յառանգ։

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

Գագիկ Ա. ի կը յաջորդէ իր անդրանիկ որդին Յովհաննէս Սմբատ, երկչոտ ու թոյլ որուն եւ Աշոտ եղբոր միջեւ կը ծագին ներքին կռիւ։ Կը հաշտուին, երկիրը կը բաժնեն։ Աշոտ դաւեր կը նիւթէ իր եղբայրը սպաննելու համար, բայց չի յաջողիր։ Այդ միջոցին Սելճուկները կը յարձակին Հայաստան. Սենեքերիմ Արծրունի կը պարտուի։ Տուղրիլ պէյ Պարսկաստանը կը գրաւէ։ Սենեքերիմ կը ստիպուի Վասիլ Կայսեր թողուլ իր երկիրը՝ Սեբաստիայի փոխարէն։ Վասիլ կը պատրաստուի արշաւել Անիի վրայ. Սմբատ երդման թուղթով Անին կը խոստանայ Կայսեր Կոստանդին մահամբժօ վիճակի մէջ Կիրակոս չքահանային կը յանձնէ, բայց ան կը վաճառէ թուղթը Միքայէլ Կայսեր։ Սմբատ կը մեռնի անգլաւակ։ Աշոտ կը թողու 14 տարեկան Գագիկը։

Զարգացման բաժին.— Սելճուկներուն, Կեղը. Ասիոյ։ Թիւրքմէն ցեղի մասին, կ'արժէ խօսիլ այս դասի առիթով։

ԺԱ. Գ. Ա. Ս

ԳԱԳԻԿ Բ. ԵՒ ՎԵՍՏ ՍԱՐԳԻՍ

ՄԻՔԱՅԷԼ ԿԱՅՍԸ ԱՆԻՆ ԿԸ ՊԱՆԱՆՋԷ.— Յովհաննէս Սմբատի մահէն ետքը Բագրատունեաց պետութիւնը սկսաւ տակն ու վրայ ըլլալ։ Անիի մէջ նախարարները երկու կուսակցութեան բաժնուեցան. անոնց գլխաւորներն էին Վեստ Սարգիս Սիւնի եւ Վանդաւ Պահլաւունի։ Վեստ Սարգիս տէրութեան խնամակալն էր և փառա-

մոյ մարդ մը, որ տէրութեան գանձերը ձեռք ձգելով կ'ուզէր Հայոց թագաւոր ըլլալ։ Իսկ Վահրամ Հայոց սպարապետն էր և քաջ ու անձնուէր մէկը։ Այդ միջոցներուն Յոյներուն Միխայիլ Դ. Կայսրը (1034—1044) խելով որ Յովհաննէս-Սմբատ մեռեր է 1040ին, դեռ

Անիի պաշտպանութիւնը

պաններ զրկած էր Անի, պահանջելով քաղաքը իր չորջակայ դաւառներով։ Վեստ Սարգիս, տեսնելով որ չափաւ կ'ունայ ինքը թագաւոր ըլլալ, կ'ուզէր Անին յանձնել Յունաց Կայսեր. բայց Վահրամ սպարապետի կուսակցութիւնը ընդհակառակը կ'ուզէր թագաւորութեան օրինաւոր ժառանգը գահը նստեցնել և բոլոր ուժով դիմադրել Յոյներուն։ Միքայէլ Կայսրը Հայոց մեր-

ժուժը լսելով բարկացաւ և ուզեց զէնքի ուժով գրտել Անին։ Ան զրկեց իրարու ետեւէ երեք բանակ. բայց երեքն ալ հետդհետէ յաղթուեցան։ Այն ատեն 100,000 հոգինոց նոր բանակ մը կազմեց և զրկեց Անիի վրայ։ Վահրամ սպարապետը 30,000 զօրքով դուրս ելաւ Անի պարիսպներէն և սոսկալի ջարդ մը տալով յաղթեց Յոյներուն։ Յոյները սկսան փախչիլ 20,000 մեռած և վիճակով ձգելով Անիի պարիսպներուն առջև։

ԳԱԳԻԿ Բ.— Այս փառաւոր յաղթութեան վրայ Վահրամի կուսակիցները թագաւոր օծել տուին Աշոտ արքային Գագիկը, 1042ին։ Վեստ Սարգիս տեսնելով իր խորհուրդը չյաջողեցաւ, փախաւ Անիի միջնաբերդը ամրացաւ։ Գագիկ Բ. առանձին ժողով Վեստ Սարգիսի գլխաւոր տեղը և համոզեց որ այն տեղէն հեռանալ Սարգիս քաջուեցաւ ուրիշ բերդաքաղաք մը, սակայն զանձերը չուզեց դարձնել։ Գագիկ քանի մը հոգի գնաց, բռնեց և բանտարկեց զայն Անիի մէջ։ Սարգիս մէկ կողմէն Յոյները կը գրգռէր, միւս կողմէն Գագիկ կը չորսորդէր։ Թագաւորը անհորձ երիտասարդ ըլլալով խաբուեցաւ անոր խօսքերէն և ներեց։

ՅՈՒՆԱՅ ԿՐԱՍ ՆՈՐ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ.— Վեստ Սարգիսի ներկերուն համար շատ մը նախարարներ պաղեցան Գագիկէն. անոնցմէ մէկն էր Գրիգոր Մագիստրոս գիտնականը։ Միւս կողմէ Սարգիս կը գրգռէր Յոյները Անին պահանջէն։ Այդ ժամանակ Յոյներու կայսրն Կոստանդին Թ. Մոնատիստոս (1042—1054), որ Միքայէ կայսեր յաջորդն էր։ Կոստանդին ուզեց գրաւել Անին զօրք զրկեց։ Բայց Գագիկ քաջութեամբ դիմեց Յոյն բուն վրայ և ջախջախեց զանոնք։ Երկրորդ բանակ ևս եկաւ Գագիկի վրայ, բայց երիտասարդ և քաջ թագաւորը անոնց ալ յաղթեց։

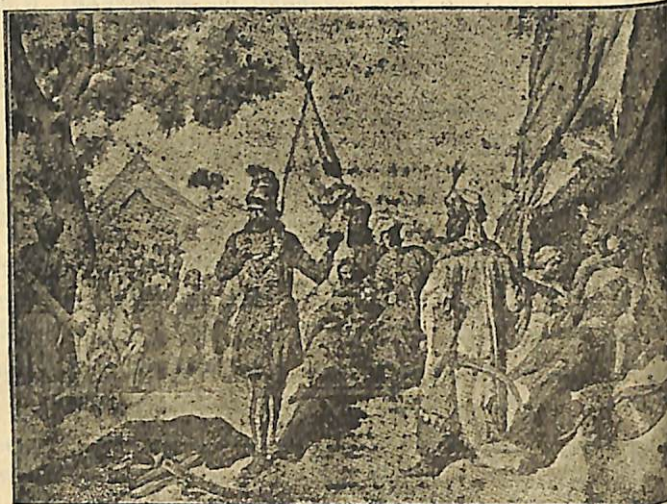
ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԽԱՔԻՈՒԹԻՒՆԸ.— Յունաց կայսրը նկատելով որ բռնի ուժով չպիտի կրնայ յաղթել Հայերուն՝ խորամանկութեան դիմեց։ Նամակ մը գրեց Գագիկին և Պոլիս հրաւիրեց, իրեւ թէ խաղաղութեան դաշինք կապելու համար։ Նոյնիսկ խաչի և Աւետարանի վրայ երդում ըրաւ չլնասիլ Գագիկին։ Գագիկ չուզեց երթալ, բայց Պետրոս կաթողիկոսը և նախարարները, մանաւանդ Վեստ Սարգիս, համոզեցին զինքը որ երթայ։ Երդումի թուղթ ալ տուին Բագրատունիներէն թէ Անին չպիտի յանձնեն մէկուն։ Գագիկ գնաց։ Մոնատիստոս պատիւով ընդունեց զայն, բայց քանի մը օր ետքը Անին պահանջեց։ Գագիկ մերժեց, այդ պատճառով Մարմարայի կղզիներէն մէկը աքսորուեցաւ։

ՆԱԿԱԿԱՆ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Երբ Գագիկ կը մերժէր կայսեր պահանջը, Անիի մէջ կաթողիկոսը, Վեստ Սարգիս և ուրիշ հայ իշխաններ խորհուրդ ըրին և Անիի քառասուն բանալիները յանձնեցին Յոյներու զօրապետին, որ Պոլիս զրկեց զանոնք։ Գագիկ արցունքով տեսաւ որ իրենները դաւաճանած են իրեն։ Շատ ընդդիմացաւ, բայց վերջապէս ստիպուեցաւ գահէն հրաժարել 1045 թիւին և փոխարէնը ստացաւ Կապադովկիոյ Կեսարիոյ գաւառ) Բիզու քաղաքը, ուր ամուսնացաւ Կեսարիոյ Դաւիթ թագաւորին աղջկան հետ։ Անկէ ետքը Յոյն բանակ մը գնաց և գրաւեց Անին։

Այսպէսով վերջացաւ Բագրատունեաց հարստութիւնը, որ տեւեց 160 տարի։

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Յովհաննէս-Սմբատէն ետք Վեստ Սարգիս եւ Վահրամ Խաչատուրի երկու կուսակցութեան գլուխ կը կանգնին։ Միքայէ կայսրը Անին կը պահանջէ. կը մարտուի. չորս անգամ կ'արտէ Անիի վրայ, բայց անօգուտ։ Գագիկ Բ. կ'օժուի թագաւոր։

Թաթուլ Տուղրիի առջեւ

պաշարելու քաղաքը։ Ամիս մը շարունակ օրը երկնազամ յարձակեցաւ, բայց ի զուր։ Այն ատեն քաղաքի անոթ մեքենաներ, բարաններ լի էին տուաւ, դարձեալ անօգուտ, որովհետեւ Մանազկերայիները կրակ ձգել տարեցին անոր մեծ բարանը։ Տուղրիի առջեւ կային ունեցաւ։

ԱԼՓԱՍԼԱՆ ԵՒ ԱՆԻԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ.— Տուղրիի մասին կարծիք անոր յաջորդեց իր եղբայր Ալիաթը որ Հայաստան դալով պաշարեց Անի քաղաքը։ Պաշարուած երկար տեւեց։ Ալիաթի յուսահատելով սկսեալ քաջուիլ։ Բաղաքին իշխանները կարծելով թէ յարձակուածի կը պատրաստուի ան, միջնաբերդը քանդեցան։ Ժողովուրդը անպաշտպան մնալով սկսաւ

զաղակել։ Այդ ձայներէն Ալիաթի զօրքը ետ դարձաւ և քաղաք մտնելով սկսաւ կոտորել անխնայ։ Հաջորաւոր մարդիկ սպաննուեցան, գեղեցիկ շէնքերը այրեցան, 1064 թուականին։

ԿԱՐՍԻ ԹԱԳԱՌՈՐԻԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ.— Ալիաթի Անիէն դեսպան ղրկեց Կարսի Գագիկ թագաւորին, որ գայ հնազանդի իրեն։ Գագիկ Ալիաթի սիրտը գրաւելու համար սգաւորի զգեստներ հագած ընդունեց անոր դեսպանները, ըսելով թէ՝ որովհետեւ իր բարեկամը Տուղրի մեռեր է, սուգի մէջ նստած է։ Ալիաթի մեղմացաւ, եկաւ Կարս և բարեկամական տեսութիւն ընելով դարձաւ։ Սակայն Գագիկ հասկնալով թէ երկար ժամանակ հանգիստ չպիտի վայելէ, իր երկիրը Յունաց կայսեր տուաւ ու փոխարէն ընդունեց Փոքր Հայոց Ծամնդաւ բերդը, ուր փոխադրուեցաւ 1065ին։ Այսպէս վերջացաւ Կարսի թագաւորութիւնը։

ԱԼՓԱՍԼԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԵԱՒԱՆՔԸ.— Ալիաթի երկրորդ անգամ մտաւ Հայաստան և դեռ չգրաւուած տեղերը հետզհետէ առաւ, հասաւ մինչեւ Փոքր Հայք։ Կարս, Կարին, Բարերդ, Սեբաստիա և Կեսարիա անոր իշխանութեան տակ ինկան։ Յոյներուն Ռոմանոս կայսրը ուղեց կռուիլ, անոր դէմ, բայց չարար յաղթուելով գերի ինկաւ։ Այսպէսով Յոյները կորսնցուցին իրենց ունեցածն ալ։ Եթէ Հայոց թագաւորութիւնը չի ջնջէին, իրենք ալ Սելճուգեան թշնամիներուն դէմ չպիտի գտնուէին։ Սելճուգեանները առաջացին և գրաւեցին Գոնիսան, որ Պոլսէն մէկ քանի օր հեռու է միայն։ Սելճուգեանները մէկ ցեղն էր դարձաւ, որ դնաց մինչև իսկ Պոլիսը գրաւեց, այդ ցեղին անունն էր Օսմանեան։

ԳԱԳԻԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ.— Հայոց զփրախտ թա-

գաւորը երկար տարիներ ապրեցաւ պանդխտութեան մէջ: Ան միշտ կ'աշխատէր իր հայրենակիցներուն պատիւը բարձր պահելու: Անգամ մը Կեսարիոյ Մարկոս մետրապոլիտը (եպիսկոպոս) շուն մը ունէր, որուն անունը (Արմէն) դրած էր: Գաղիկ երբ լսեց, զնաց անոր մօտ, շունն ու մետրապոլիտը պարկի մը մէջ դնել տուաւ և հրաման քաւ որ շունը ծեծեն: Շունը կատղելով սկսաւ խածնել իր տէրը և սպաննել: Յոյները վրէժ լուծել ուզեցին: Մակեդոնացի եղբայրները դաւաճանութեամբ բռնեցին Գաղիկը և իրենց Կիզիկոս դաւաճանութեամբ բռնեցին 1079ին:

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

Յոյները կը սկսին անգթութիւններ գործել եւ Հայաստանի երեսի վրայ ձգել: Տուղրիկ Պէկ գունդեր կը ղրկէ, որոնք կը բանդեն ու կը գրաւեն Սմրատաբերդը, Արծնը եւն: Մանագլերտ զինամարտէ: Վանանդի կռիւն նշանաւոր է Թաթուլ իշխանի անվի հերոսութեամբ: Ալփասլան, Տուղրիկ եղբայր ու յաջորդ, կը գրաւեն Անին 1064ին: Կարուց թագաւորը Գաղիկ, խոշաղիտութեամբ կ'ապառքաւորէ Ալփասլանի անգթութենէն: Բայց իր երկիրը կը փոխէ իր մնջաւ բերդին հետ: Ալփասլան կրկին կ'արշաւէ: Յունաց Ռոմանոսի կը յաղթէ ու կը գերէ: Յոյները իրենց վարմունքին արդիւնքը կը քաշեն: Գաղիկ պանդխտութեան մէջ կ'անցնէ, Մանատեան եղբայրներու վրէժխնդրութեան զոհ կ'երթայ 1079ին:

Ջաղագաման բաժին.— Գոնեայի Սելճուկներուն, Օսմանցիներուն եւ Յունական մոլեռանդութեան, կրօնական վիճարկութիւններուն վրայ հ'արժէ ակնարկ մը ձգել:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ռ. Ռ. Ռ. Ռ.

ՌՈՒԲԵՆ, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՒ ԹՈՐՈՍ Ա.

ԿԻԼԻԿԻԱ.— Փոքր Ասիայի հարաւային արեւելեան մասը կը կոչուի Կիլիկիա: Այժմու անունն է Ասսուպի վիլայէթ: Կիլիկիան երկու մասը կը բաժնուի 1) Դաշ-սային Կիլիկիա, որ ծովուն եզերքը կը տարածուի և պտղաբեր, տաք երկիր մըն է, 2) Լեռնային կամ Բաշ-սային Կիլիկիա, որ աւելի ցուրտ ու անբեր երկիր մըն է: Կիլիկիայի հիւսիսային կողմը կը տարածուի Տաւ-րոսեան լեռնաշղթան, որ կ'երկարի մինչեւ Հայաստան: Իսկ Կիլիկիայի արեւելեան կողմը կը տարածուին Անա-նու կամ Սեաւ լեռները: Ունի մէկ երկու գետեր, ա-րեւմուտքէն սկսելով՝ Կալիկապոնոս (—Կէօք Սու). Սի-հուռն, որուն եզերքը շինուած է Ատանա քաղաքը, Պիւռաւոս, այժմ կը կոչուի Ժիւնուռ կամ Ժիւնան, որուն մօտերը շինուած են Անազարբա, Մարաշ, Զէյթուն և Սիւ քաղաքները:

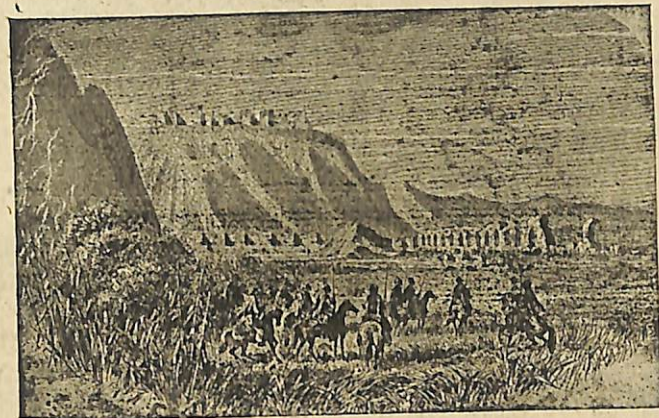
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱՂՈՒԹ.— Բազրատունեաց իշխանութեան կործանումէն ետքը, երբ Սելճուկեանները սկսան աւերակ դարձնել ամէն կողմը, Հայերը սկսան իրենց բուն երկիրէն հեռանալ և նոր հայրենիք փնտռել: Մաս մը Հայեր ալ Կիլիկիա եկան հաստատուեցան, ար-դէն կանուխէն ալ հոն հաստատուած բաղմաթիւ Հա-

յեր կային, որոնք բերդեր ու վանքեր ունէին: Այնպէս որ ժԱ. դարուն իրենց բազմութեամբ կը մրցէին տեղացի Յոյներուն հետ: Հայ իշխաններէն ոմանք կիլիկիոյ լեռներուն վրայ ունէին մէյմէկ բերդեր, գիւղեր ու կայուածներ. կամ գրամով գնած էին, կամ նուէր ստացած և կամ բռնի գրաւած էին: Այդ իշխանները կը կոչուէին Գող Վապիկ, Օշիկ, Ապիրուս՝ Ներսէս Ծնորհալիի հայրը և այլն:

ՌՈՒԲԷՆ ԻՇԽԱՆ.— Կիլիկիա գացող իշխաններէն մէկն էր նաև Ռուբէն, որ Գազիկ Բ.ի մօտիկ ազգականներէն էր: Ռուբէն խորհեցաւ Գազիկի մահուան վրէժը լուծել և հայկական փոքրիկ իշխանութիւն մը հիմնել: Ան գնաց հաստատուեցաւ Կիլիկիոյ Գորունդով գիւղին մէջ: Այնտեղ, 1080ին, հիմնեց Ռուբինեան իշխանութիւնը: Իրեն հետ միաբանեցան տեղացի Հայերն ու իշխանները և Ռուբէն շուտով սկսաւ գրաւել իր շուրջ գտնուած գիւղերն ու քաղաքները և Յոյները վտարեց, անոնց տեղ բնակեցուց գաղթական Հայեր: Ռուբէն 15 տարի հայրաքար խնամեց իր հպատակները և կառավարեց ու մեռաւ 1095ին:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ.— Ռուբէնի յաջորդեց իր որդին Կոստանդին Ա., որ իր հօրը ձգած ժառանգութիւնը ընդարձակեց: Յոյներուն ձեռքէն առաւ մէկ քանի բերդեր և իր իշխանութեան աթոռը հաստատեց Վառիյա բերդը: Կոստանդինի օրով Եւրոպայէն եկան առաջին խաչակիրները: Անոնք եկած էին Երուսաղէմը Մահմետականներուն ձեռքէն ազատելու համար: Կիլիկիայէն անցած ժամանակ Կոստանդին սիրով վարուեցաւ անոնց հետ. պաշար տուաւ անոնց և ճամբայ ցուցուց: Այդ պատճառով սիրելի եղաւ խաչակիր իշխաններուն, որոնք Մարիի գոտիով սուրբ տունն անոր: Կոստանդին հինգ տարի իշխանութիւն վարեց և մեռաւ 1100ին:

ՅՈՐՈՍ Ա. (1100—1123).— Կոստանդինի որդին Թորոս քաջ իշխանը իր հօրը յաջորդելուն պէս սկսաւ ընդարձակել իր երկիրը: Յարձակեցաւ Անազարբա քաղաքին վրայ, գրաւեց զայն և անոր չըջանալները: Յոյներու կայսեր զօրքերը այն տեղէն վտարեց: Բայց յանկարծ Գոնիայի Սելճուգեան իշխանը արշաւեց Թորոսի երկիրը և սկսաւ աւերել Անազարբայի չըջակները: Թորոս, Գող Վասիլի օգնութեամբ և իր Լեւոն

Անազարբա քաղաքը

եղբորը հետ, անոնց առջև ելաւ ու իր երկրէն դուրս վտարեց երկու անգամ: Այս յաղթութիւնները Թորոսի անունը մեծցուցին և օտարները ճանչցան անոր իշխանութիւնը ու Կիլիկիան կոչեցին Թորոսի երկիր:

ՅՈՐՈՍ ԿԸ ԼՈՒԾԷ ԳԱԳԻԿ Բ.Ի ՎՐԷԺԸ.— Այնուհետեւ Թորոս զարձեւալ սկսաւ իր երկիրն ընդարձակել մինչև Կապադովկիա և ուղեց Կիլիկիոսի բերդը ձեռք ձգել: Կիլիկիոսի մէջ դեռ կ'իշխէին Գազիկի սպաննիչ Ման-

տալեան եղբայրները. Թորոս ուղեց վրէժ լուծել Թարձակեցաւ բերդին վրայ: Իշխաններէն մէկը Թորոսին ձեռքը չիյնալու համար ինքզինքը բերդէն վա՛ր նետեց և մեռաւ: Թորոս հրամայեց որ բերդին գանձերը բերեն: Երբ Գագիկի զէնքերն ու զգետները բերին, բոլոր Հայերը լացին: Մանտալեան միւս

Թորոս կը պա ժէ Մանսալեաններ

երկու իշխաններն ալ բռնեցին ու Թորոսի առջև բերին: Անոնցմէ մէկը ըսաւ. «Ի՞նչ պատասխան սիրտ տա՞ս Յունաց կայսեր, որ մեզ՝ իր իշխանները, այսպէս կը չարչարես»: Թորոս զայրացած գոչեց. «Դուք ի՞նչ պատասխան տուիք Հայոց ազգին որ իրենց թագաւորը

սպաննեցիք»: Այս ըսաւ ու տեղն ու տեղը սպաննեց զայն. միւս իշխանն ալ գերի տարաւ: Այնուհետեւ խաղաղութեամբ կառավարեց իր երկիրը և մեռաւ անզաւակ ու թաղուեցաւ Դրազարկ վանքին մէջ:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Կիլիկիա շատ կանուխէն հայկական գաղութ մը կը դառնայ: Հայ իշխաններ, ինչպէս Գող Վասիլ, Օշին, Ասիրատ, կը հաստատուին հոն: Ռուբէն, Գագիկի ազգականը, հոն կը հիմնէ իշխանութիւն մը 1080ին: Որդին՝ Կոստանդին եւ թուր՝ Թորոս Ռուբէնի գործը կը շարունակեն: Կոստանդինի օրով Խաչակիրները կ'անցնին Կիլիկիայէն, Մարքիզ տիտղոսը կուտան Հայոց իշխանին: Թորոս կը գրաւէ Անագարբան. կը յաղթէ Գոնիայի Սուլթանին: Կիլիկիայի բերդի Մանտալեան եղբայրներէն Գագիկի մահուան վրէժը կը լուծի:

Ջաղագման բաժին.— Պէտք է աշակերտները գծեն Կիլիկիայի քարտէսը: Խաչակիրներու մասին կարելի է լայն ծանօթութիւններ տալ:

Ժ. Գ. Ա. Ս

ԼԵՒՈՆ Ա., ԹՈՐՈՍ Բ., ՄԼԵՀ ԵՒ ՌՈՒՐԷՆ Բ.

ԼԵՒՈՆ Ա. (1123-1136).— Թորոսի յաջորդեց եղբայրը Լեւոն Ա., որ իր նախորդներուն գործը շարունակելով, Յոյներէն գրաւեց Մալեսիս, Միսիս ու Տարսուն քաղաքները: Տարսոն Պողոս առաքեալի հայրենիքն էր: Լեւոն տէր դարձաւ ամբողջ Կիլիկիայի:

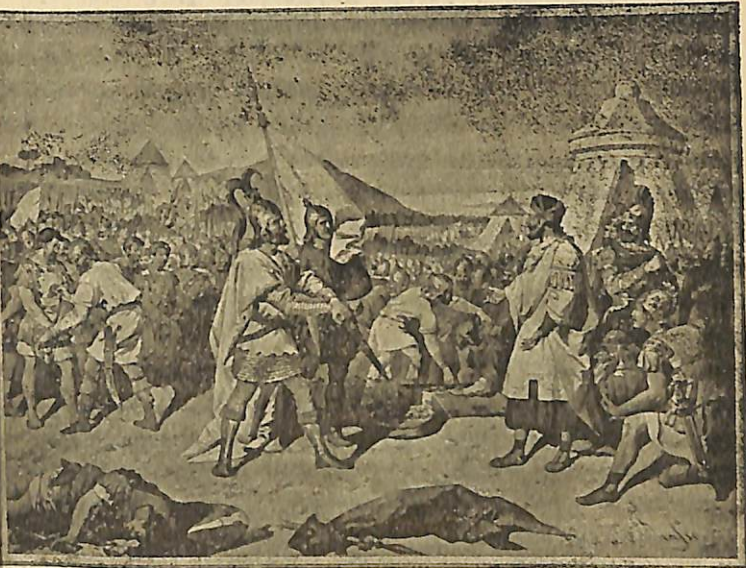
ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ.— Յունաց Յովնաննէս Բ. Կուկնուս կայսրը նշատելով որ Ռուբինեանք կը զօրանան, մեծ բազմութիւնով արշաւեց Կիլիկիա: Լեւոն դաշ-

նակից եղած էր Անտիոքի Եւրոպայի իշխաններուն հետ։ Կայսրը սկսաւ հետզհետէ գրաւել Մամեստիա, Տարսոն և Ատանա քաղաքները։ Անազարա քաղաքը բաւական դիմադրութիւն չուէր։ մեծամեծ քարեր կը տեղացնէին Անազարաացիները և հրաշէկ երկաթներով կ'այրէին պատերազմական գործիքները։ Կայսրը յուսահատեցաւ։ բայց իր Իսահակ որդին խորհուրդ տուաւ վերջին փորձ մըն ալ ընել և գործիքներն ալ կառով ձեռիել։ Վերջապէս քաղաքը անձնատուր եղաւ։ Լեւոն, չկրնալով դիմադրել կայսեր, քաշուեցաւ Վանկայ բերդը։ Թէև Անտիոքի իշխանները օգնութեան եկան, բայց չկրցան բան մը ընել։ Լեւոն պաշարէն ներդուելով անձնատուր եղաւ և չղթայակապ Պոլիս դըր՝ կուեցաւ իր երկու որդիներուն Ռուբէնի և Թորոսի հետ, 1136ին։ Յոյները կուրացուցին Ռուբէնը և սպաննեցին։ Լեւոն իր զաւկին տանջանքը տեսնելով սրտին ցաւէն մեռաւ բանտի մէջ 1141ին։

ԹՈՐՈՍԻ ՓԱՆՈՒՍԸ.— Լեւոնի որդին Թորոս՝ կայսեր հրամանով բանտէն ազատուեցաւ և յոյն բանակին մէջ մտաւ։ Իր քաջութիւնով քիչ ժամանակէն մեծ առնուն վաստակեցաւ։ Կիլիկիան Յոյներուն ձեռքը անցաւ, բայց Թորոս և Լատին իշխաններ սկսան զրաւել Կիլիկիոյ քաղաքները։ Յովհաննէս կայսրը ստիպուեցաւ մեծ բանակով Կիլիկիա արշաւել։ Բանակին հետն էր Թարոս։ Կայսրը յաղթուեցաւ և որսի միջոցին սպաննուեցաւ։ Թորոս յարմար առիթը գտնելով ծածուկ փախաւ և ինքզինքը յայտնեց հայ քահանայի մը։ Հայերը լսելով Թորոսի գալուստը շուտով անոր դրօշին տակ հաւաքուեցան։ Անոր քով եկան նաև իր երկու եղբայրները Սեպիւմէ և Մլին, որոնք Հալէպի Սուլթանին պալատը կը գտնուէին։ Թորոս 10,000 հոգիով

սկսաւ հետզհետէ ետ առնել Վանկայ բերդը, Անազարա, Ատանա, Մամեստիա և ուրիշ քաղաքներ։

ԱՆԴՐՈՆԻԿՈՍԻ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ.— Յունաց Կիլիկիոյ կայսրը լսելով Թորոսի փախիլը և Կիլիկիան գրաւելը, բազմութիւն զօրք հաւաքեց և Անյրոնիկոս զօրապետին հետ Թորոսի վրայ զրկեց։ Թորոս

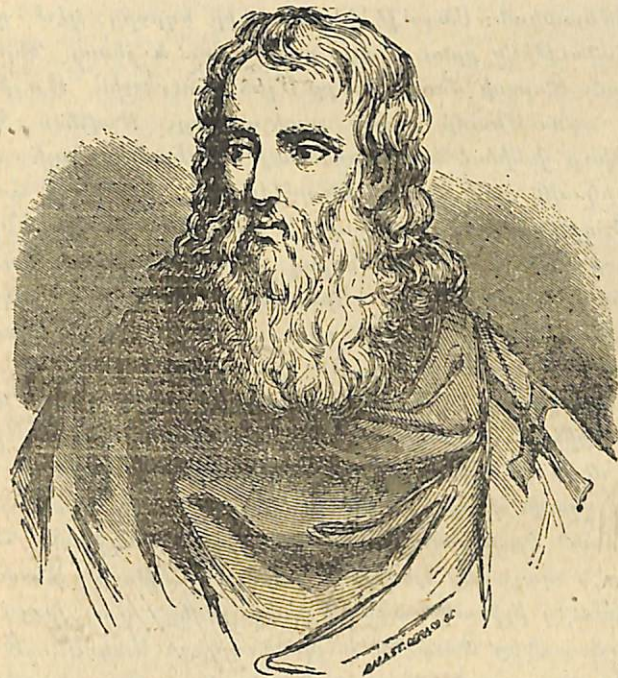
Թորոս յոյն զեփեները կ'արձակէ

տեսնելով որ Յոյները խիստ չափ են և Հայ իշխաններ ալ միացած են անոնց, գնաց տպաստանեցաւ Մալեսիա։ Անդրոնիկոս պաշարեց քաղաքը։ Թորոս ուղեց անձնատուր ըլլալ և ճանչնալ Յոյներու զերիշխանութիւնը, պայմանով որ կայսրն ալ ճանչնայ իր հայրերուն իրաւունքը։ Անդրոնիկոս գոռոզութեամբ մերժեց։

Թորոս անձրիւոտ գիշեր մը դուրս ելաւ քաղաքէն ետեւէն զարկաւ Յոյները. 12.000 հոգիէն հազիւ քան մը հոգի Անդրոնիկոսի հետ փախան, Թորոս անոնց տեւէն հալածեց մինչեւ Անտիոք: Գերի ինկած հասարակ զինուորները զինաթափ ընելով արձակեց. բարձրաստիճան գերիներն ալ՝ փրկանքով: Յոյները ուղեցին որ Թորոս որոշէ իրենց փրկանքի գինը: Ան պատասխանեց. «Եթէ ինծի համար բան մը արժէիք, ձեզ չէի արձակեր»: Յոյները ստիպուեցան ծանր փրկանքներ որոշել տալ, իրենց արժէքը բարձր պահել համար: Թորոս հրամայեց առնուած դրամը զինուորներուն բաժնել: Երբ Յոյները ատոր պատճառը հարցուցին ըսաւ. «Որպէսզի ուրիշ անգամ ալ ձեզ բռնեն»: Գերիներուն մէջ էր Օշին հայ իշխանը, որ իր փրկանքի կէսը 20,000 ոսկի տալով, կէսին համար ալ իր Հերոս տղան պատանդ տուաւ:

ՄԱՆՈՒԷԼԻ ՆԱՐԲԵՆԵՐ.— Կիւ Մանուէլ տեսնելով իր բանակը փճացաւ, գրգռեց Գոնիայի Մաքսոս Սուլթանը, որ քանի մը անգամ յարձակեցաւ Կիլիկիա ըստ թորոս յաղթեց անոր ու անոր երկիրը աւեր տուաւ: Սուլթանը բարեկամացաւ Թորոսին հետ: Այս ատեն կայրը գրգռեց Անտիոքի Բենո-տը-Շաթիլի իշխանը, որ նոյնպէս յարձակեցաւ Թորոսի վրայ, բայց չկրցաւ ո՛ր է մեծ մլաս մը հասցնել: Թորոս իր երկիրը ալ աւելի ընդարձակեց: Մանուէլ կայրը սկսաւ նոր զօրավարներ դրկել, Թորոսը պատժելու համար սակախ ամենքը ալ չյաջողեցան: Այն ժամանակ կայսր ինք գնաց Թորոսի դէմ: Չայն հանեց թէ թուրքերուն վրայ պիտի արշաւէ և յանկարծ մտաւ Կիլիկիա: Թորոս ուշ իմացաւ և սկսաւ ինքզինքը պաշտպանել: Երբ սաղէմի թագաւորը միջնորդ ըլլալով հաշտեցուց երկրի թշնամիները:

ՄՏԵՓԱՆԷԻ ՄԱՅԸ.— Թորոսին եղբայրը Ստեփանէ Գոնիայի և Սեբաստիոյ սուլթաններէն հողեր գրաւելով Երփրիկ իշխանութիւն մը հիմնեց: Կայսեր յոյն տեղապար ճաշի հրաւիրեց Ստեփանէն և դաւաճանութեամբ խաշնելով եռացած կաթսայի մէջ ձգեց սպաննեց: Թորոս

Ներսէս Շնորհալի

Միւս զայրացան և 10,000 Յոյն կոտորեցին. վաճառեց իր բոլոր Յոյները և բացարձակ տէր եղան Կիլիկիայի: Երբ իրենք անհազին թուով բանակներն ալ ջախջախեցին: ԹՈՐՈՍԻ ՄԱՅԸ.— Թորոս զգալով որ իր մահը կը

մօտենայ և տեղեկով որ իր Ռուբէն որդին փոքր է իր աներ Թովմասը իր իշխանութեան Պայլ-Խնամակալ կարգեց: Մեռաւ 1168ին 24 տարի իշխելէն ետքը:

ՄԼԵՀ (1169—1175).— Մլեհ չափ անխնամ ու անկիրթ մեծցած էր: Ան նախ կաթողիկ եղաւ, յետոյ մահմետական: Անգութ էր ան և իր եղբորը դէմ դաւաճանութիւն ըրաւ. բայց բռնուեցաւ և յետոյ ներուստ գտաւ: Թորոսի մահէն ետքը Մլեհ Նուրէսին Սուլթանին օգնութեամբ գահը յափշտակեց: Թովմաս Պայլ Անտիոք փախաւ և Ռուբէնն ալ Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսին քով ղրկեց: Շնորհալի այդ ժամանակ Հայոց կաթողիկոսն էր, շատ բարի և խելացի մէկն էր: Նշաւ նաւոր է ան իր գրուածներով ու գործերով: Ռուբէն հիւանդանալով մեռաւ Շնորհալիի մօտ: Մլեհ սկսաւ անգթութիւններ գործել, այդ պատճառով հայ իշխանները սպաննեցին զինքը Սիս քաղաքին մէջ:

ՌՈՒԲԷՆ Բ. (1175—1185).— Իշխանները գահը նըստեցուցին Ստեփանէի որդի Ռուբէն Բ.ը որ հեզ և խորունկ մէկն էր: Ասոր ժամանակ Լամբրոնի իշխան Հեթումը գլուխ վերցուց: Հեթումը Թորոս Բ.էն ազատ արձակուած էր և ամուսնացած էր անոր աղջկան հետ: Ռուբէն պաշարեց Լամբրոն բերդը: Հեթումը Անտիոքի Պոնտֆոնտի իշխանին օգնութեամբ դիմեց: Սա խաբէութեամբ բռնեց Ռուբէնը և բանտարկեց: Սակայն Ռուբէնին եղբայրը Լեւոն պաշտպանեց իր երկիրը, ստիպեց Հեթումը որ հաշտութիւն խնդրէ և Ռուբէնն ազատեց: Ռուբէն դարձաւ Կիլիկիա և քիչ ետքը իշխանութիւնը յանձնեց եղբորը՝ Լեւոնին և ինքը վանք մը քաշուեցաւ ու մեռաւ 1185ին:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

ԼԵՒՈՆ Ա. կը յաջորդէ Թորոս Ա.ի, կը գրաւէ երկիրներ, բայց Գոմեննոս Յովհաննէս կայսրէն գերի կը տարուի ու կը մեռնի: Թորոս բանտէն կ'ազատուի եւ առիթը գտնելով կը փախչի, վերադառնալով կը գրաւէ Կիլիկիան: Անգրոնիկոս զօրապետը եւ ուրիշներ ի զուր կ'արշաւեն Թորոսի վրայ, կը յաղթուին ու փրկանքներով կ'ազատեն իրենց գերիները: Մանուէլ կայսրը հետաքննելու կը դիմէ. Թորոսի դէմ կը զինէ Մաքսուտ Սուլթանն ու Անտիոքի իշխանը. ի զուր: Անծամը կը դիմէ Թորոսի վրայ, կը հաշտուի: Ստեփանէի եղբորական մահը պատճառ կ'ըլլայ վրէժնորոգութեան: Թորոս իրեն յաջորդ կը թողու Ռուբէն որդին, ուր Թովմաս Պայլի կ'սպաննուի. որուն կը յաջորդէ Ռուբէն Բ. Ստեփանէի որդին, որ Հեթումի պատժուելէն ետք գահը կը թողու իր եղբոր Լեւոնի:

ՋԱՐԳԱՅԴԱՆ ԲԱԺԻՆ.— Կարելի է յաւելուածական ծանօթութիւններ տալ Թորոս Բ.ի փախուստին, Անգրոնիկոսի բանակի մեռելն (գաղտնի ձեւ), Ն. Շնորհալիի եւ այլ մասին:

Ճ Ն. Գ Ա Ս

Լ Ե Ւ Ո Ն Բ. Թ Ա Գ Ա Ւ Ո Ր

ԼԵՒՈՆ Բ. ՅԱՆԹԱՆԱԿՆԵՐԸ.— Լեւոն Բ. իր եղբորը յաջորդելէն անմիջապէս ետքը (1185ին) աշխատեցաւ իր երկիրը բարեկարգել ու շէնցնել: Այս միջոցին Կիլիկիա արշաւեց Գոնիայի Բուսիլի Սուլթանը: Լեւոն քաջազն և թեմաք գնաց անոր առջև, ցրուեց անոր բանակը և Սուլթանն ալ սպաննեց: Հազիւ թէ այս պատերազմը աւարտած էր, Հալէպի և Դամասկոսի Սուլթաններն ալ միաբանած յարձակեցան Կիլիկիա: Լեւոն խփոյն դէմ

գնաց և մեծ կոտորածով ետ քշեց 1187ին։ Ապա
դարձեալ սկսաւ երկիրը զարգացնել ու բարե-
կարգել։

ՅՐԷՏԵՐԻԿ ԾԻԿԱՄՈՐՈՒՍ.— Այս միջոցներուն
տոսի Սաղահեքսին Սուլթանը նրուսաղէմը զրաւած
էր ինչպէս իր հետ աւելելով Գրիգոր Գ. կաթողիկոսը և

Լեւոն Բ. քաղաւոր Հայոց

խաչակրութիւն մը կազմուեցաւ Եւրոպայի մէջ։ Այս
խաչակիրներուն առաջնորդներէն մէկն էր Յրեհեթիկ Ա.
Շիկաւորուս Գերմանիոյ կայսրը։ Խաչակիրները անցան
Պալատին և Կիլիկիայէն ալ անցնելով Երուսաղէմ պիտի
երթային։ Կայսրը երբ Գերման հասաւ զիսպան զրկեց
Լեւոնին և խնդրեց որ իրենց օգնէ։ Լեւոն անմիջապէս

օգնութիւն հասցուց, պաշար զրկեց։ Կայսրը գոհ մնաց
և խոստացաւ Լեւոնը թաշաւոր պալիկ։ Նրբ կայսրը
Կիլիկիայի արեւմտեան կողմը՝ Իսաւրիա հասաւ, Լեւոն
իշխանը իր հետ աւելելով Գրիգոր Գ. կաթողիկոսը և

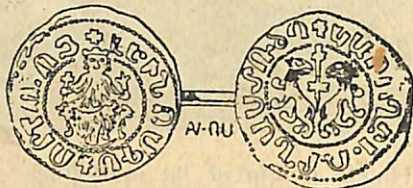

Լեւոն քաղաւոր կը պսակուի

ուրիշ բարձրաստիճան անձեր գնաց կայսեր առջեւ։
Գերմանացի Յրեհեթիկի հետ չկրցան տեսնուիլ, որով-
հետեւ Կալիկանդոս գետին մէջ լողցած ատեն խեղդուէր էր։
ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԸ ՊՍԱԿՈՒԻ.— Կայսեր մահուան պատ-
ճառով Լեւոն մէկ քանի տարի չկրցաւ թագ ստանալ։
Սակայն յետոյ Յրեհեթիկի յաջորդ և որդի Հենրիկոս Զ.
կայսեր ու պապին դեպքան զրկելով, խնդրեց որ

իրեն խոստացուածը տրուի: Անոնք ալ զրկեցին թագաւորը և ուրիշներ միջնորդ եղան և Ռուբէնը նըս-
Ուստի 1193ին Տարսոնի մէջ փառաւոր կերպով թափեցուցին Անտիոքի մէջ 1211ին:
գաւոր օծուեցաւ Հայոց Գրիգոր Զ. կաթողիկոսէն
Յունաց Ալեքսիոս կայսրն ալ թափ զրկեց Լեւոնին
շնորհաւորեց զայն ու անոր բարեկամութիւնը խնդրեց
Լեւոն թագաւոր օծուելէն ետք աթոռը փոխադրե-
Սիւս:

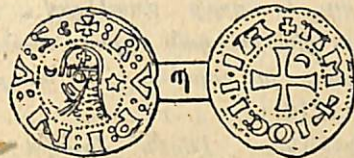
ԱՆՏԻՈՔԻ ՎԷՃԸ.— Լեւոն եղբոր աղջիկ մը ունէլ
Ալիզա անուանով: Ալիզա ամուսնացած էր Անտիոք
Խաչակիր իշխանի մը (= Ռայմոնտ) հետ և ունեցու-
էր Ռուբէն անուն տղայ մը: Ռուբէն Անտիոքի իշխան
եղաւ, երբ որ աթոռը թափուր մնաց: Ռուբէն հօգործնք իրեւ Խաչակիր եկած էին Երուսաղէմ. հոն-
եղբայր մը ունէր Ճիւան անուանով, որ Տրիպոլիէ Գրէտէրիկ Ա.ի խաչակրութեան ժամանակ եկած
(= Թարապուլուս) իշխանն էր: Ճիւան ուղեց Ռուսաստանուած էին Կիպրոս կղզիին մէջ և կ'իշխէին ա-
բէնի տեղ Անտիոքի իշխան ըլլալ, ուստի միացաւ անոր վրայ: Լեւոն երկրորդ անգամ ամուսնացած ատեն
ըիշ լատին իշխաններու հետ (= Տաճարական և Ասպրնդունիներն ցեղէն կ'ին առած և խնամիացած էր: Ան-
ջապան) և քաղեց Անտիոքի վրայ: Հալածեց Ռուբէնը:

Լեւոն Բ.ի ոսկի դրամը

որ Լեւոնի քով գնաց և օգնութիւն խնդրեց: Լեւոն
բարկացաւ և սկսաւ պատերազմի: Այդ կռիւը տե-
12 տարի: Լեւոն մէկ երկու անգամ յաղթեց թշնամի
ներուն և Ռուբէնը նստեցուց Անտիոքի մէջ, բայց
նոնք միշտ կը հալածէին Ռուբէնը: Լեւոն կը պատրա-

տուէր Անտիոքը պաշարելու, երբ Երուսաղէմի լատին
թագաւորը և ուրիշներ միջնորդ եղան և Ռուբէնը նըս-
Ուստի 1193ին Տարսոնի մէջ փառաւոր կերպով թափեցուցին Անտիոքի մէջ 1211ին:

Ռուբէն իշխանի պղինձ դրամը

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՆԵՐԸ.— Լուսինեանները Փրանսացի էին,
Խաչակիր եկած էին Երուսաղէմ. հոն-
եղբայր մը ունէր Ճիւան անուանով, որ Տրիպոլիէ Գրէտէրիկ Ա.ի խաչակրութեան ժամանակ եկած
(= Թարապուլուս) իշխանն էր: Ճիւան ուղեց Ռուսաստանուած էին Կիպրոս կղզիին մէջ և կ'իշխէին ա-
բէնի տեղ Անտիոքի իշխան ըլլալ, ուստի միացաւ անոր վրայ: Լեւոն երկրորդ անգամ ամուսնացած ատեն
ըիշ լատին իշխաններու հետ (= Տաճարական և Ասպրնդունիներն ցեղէն կ'ին առած և խնամիացած էր: Ան-
ջապան) և քաղեց Անտիոքի վրայ: Հալածեց Ռուբէնը:

ՀԵԹՈՒՄԻ ԱՊՍԱՍՄԲՈՒԹԻՒՆԸ.— Երբ Կիլիկիա հասաւ
մնացաւ որ Լամբրոնի իշխանը Հեթում ապստամբեր
է, թշնամիներէն թելադրուելով: Լեւոն շուտով հա-
ջաւ և ապստամբը բռնեց ու երկու տղոց հետ Սիսի-
էջ բանտարկեց:

ՂԱՅԱՍԷՏՏԻՒ ՍՈՒԼԹԱՆԸ.— Թշնամիները գրգռե-
ին նաև Հալէպի Ղայասէսին Սուլթանը, որ զօր-

քով գնաց Կիլիկիա. դեսպան ղրկեց Լեւոնի պահանջելով որ կամ հպատակի և կամ տուրք տայ: Լեւոն ժամանակ չահելու համար դեսպանները այս ու այն կողմ պտըտցնել տուաւ և զօրք ժողովելով, յարձակեցաւ Սուլթանին վրայ, ցիր ու ցան ըրաւ բանակը: Սուլթանը ստիպուեցաւ իր պահանջած տուրքէն աւելի վճարել Լեւոնի (1212):

ԻՋԶԷՏՏԻՆ ՍՈՒԼԹԱՆԸ.— Լեւոն վերջին տարիներուն ստիպուեցաւ կռուիլ Գոնիայի Իզզէսիկն սուլթանին հետ: որ եկած էր Կիլիկիան գրաւելու, Լեւոն հիւանդ էր ուրիշ զօրապետներ ղրկեց Սուլթանին դէմ. բայց անոնք յաղթուեցան: Սուլթանը սկսաւ քալել դէպի Կիլիկիայի ներսերը: Յանկարծ իմացաւ որ Լեւոն իր երկիրը գացեր աւերակ կը դարձնէ: Ստիպուեցաւ ետ դառնալ և առանց պատերազմի հաշտուիլ (1217ին) Սնկէ ետքը երկար չապրեցաւ Լեւոն և մեռաւ (1219ին):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Լեւոն բարեկարգիչ մը կ'ըլլայ եւ կը յաղթէ Գոնիայի Ռուս դէմ Սուլթանին: Յրէտէրիկի կ'օգնէ, թագի խոստում կը ստանայ, բայց կայսեր մահուան պատճառով կ'ուշանայ խոստումին կատարումը: Հենրիկոս 2. կը ղրկէ խոստացած թագը, 1198ին: Ալեքսիոս եւս իր կարգին թագ կը ղրկէ Լեւոնի: Խնամիական շարժառիթով 12 տարի կռուի կը բռնուի Անտիոքի իշխաններուն հետ եւ կը յաղթէ: Կամուսնանայ Լուսինեաններէն աղջկան մը հետ: Իր թշնամիներուն դաւերը ի դերեւ կը հանէ ժողովարարին մէջ, Հեթումի ապստամբութիւնը կը խորտակէ, Ղայասէտտինի եւ Իզզէտտինի յարձակումները ետ կը մղէ եւ կը մեռնի 1219ին:

Զարգացման բաժին.— Կարելի է աւելի մանրամասնել Գ. Խաչակրութիւնը, Լուսինեաններու մասին տրուած ծանօթութիւնները եւայլն:

ԺԶ. Գ Ա Ս

ԶԱՊԷԼ, ՓԻԼԻՊՍ, ՀԵԹՈՒՄ Ա.

ՌՈՒԲԷՆ ՌԱՅՄՈՆՏ.— Լեւոն Բ. արու զաւակ չունենալուն համար Ռուբէն-Ռայմոնտ ուզեց Հայոց թագաւոր ըլլալ: Բայց Լեւոն իր գահը թողուցեր էր իր Զապէլ անուն աղջկան և խնամակալ կարգեր էր Ադաւ Պայը և Կոստանդին Պարոնը: Ռուբէն խաչակիր իշխաններու օգնութեամբ Տարսոն եկաւ և ինքզինքը թագաւոր պսակել տուաւ: Ադամ Պայը սպաննուած էր: Բայց Կոստանդին Պարոնը յարձակեցաւ Ռուբէնի կուսակիցներուն վրայ, ցրուեց և զինքն ալ բռնեց ու Տարսոնի մէջ բանտարկեց: Բանտի մէջ մեռաւ Ռուբէն:

ԶԱՊԷԼ ԵՒ ՓԻԼԻՊՍ.— Ապա իշխաններու ամուսնացականներու հետ խորհուրդ ընելով Զապէլը ամուսնացուցին Անտիոքի իշխաններէն մէկի տղուն՝ Փիլիպպի հետ, պայման դնելով որ ան հայ ծէսով և սովորութիւնով վարուի (1222): Փիլիպոս նախապէս խոստումը յարգեց, բայց ետքը սկսաւ հայ եկեղեցին և սովորութիւնները արհամարհել: Հայ իշխանները խրատեցին զայն, բայց ականջ չի կախեց. արքունի գանձերը գաղտնի իր հօրը ղրկեց և ինքն ալ Զապէլի հետ Անտիոք փախաւ: Կոստանդին ետեւէն հասաւ, բռնեց և Սիսի մէջ բանտարկեց, ուր մեռաւ 1225ին:

ԶԱՊԷԼ ԵՒ ՀԵԹՈՒՄ.— Այն ատեն մեծերուն խորհուրդով Կոստանդին Զապէլը ամուսնացնել ուզեց իր որդին Հեթումի հետ: Զապէլ յանձն չառաւ և Սեղեկիան իր մօրը քով գնաց: Կոստանդին Սեղեկիան պաշարեց: Զապէլ համոզուեցաւ և ամուսնացաւ Հեթումի հետ (1226ին), որ շատ խելացի ու արթուն իշխան մը եղաւ:

ԹԱԹԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ՇԵԹՈՒՄ.— Այդ միջոցներուն Թաթարները Հայաստան մտած էին և հուր ու սուր կը տարածէին: Թաթարները, Սելճուգեաններուն նման,

Չապիկ եւ Հեթում

բուն հետ դաշնակցիլ: Թաթարներու իշխանը ընդունեց Հեթումի առաջարկը պայմանով որ Հեթում լիրեն յանձնէ Ղայաստինի ընտանիքը: Հեթում ընդունեց: Սուլթանը բարկանալով յարձակեցաւ Կիլիկիա վրէժ լուծելու համար: Հեթում անոր դէմ դրաւ. պատեհ բազմին մէջ Սուլթանը սպաննուեցաւ:

ՇԵԹՈՒՄ ՄԱՆԳՈՅ ԽԱՆԻՆ ՄՕՏ.— Հեթում թէև լաւ յարաբերութիւն կը մշակէր եւրոպացի իշխաններու հետ բայց որովհետեւ զիտեր թէ անոնք չեն կրնար օգնել իրեն, որոշեց բարեկամ ըլլալ Թաթարներուն հետ: Անձամբ գնաց Թաթարներու Մանգոյ խանին մօտ (1253): Խանը մեծ պատիւներով ընդունեց Հե-

թումը և մշտնջենական դաշինք կապեց անոր հետ: Միասին պիտի պատերազմէին իրենց թշնամիներուն դէմ: Հեթում երեքուկէս տարի օտարութեան մէջ մնալէ ետքը դարձաւ:

ՇԵԹՈՒՄԻ ԿՈՒՒՆԵՐԸ.— Թագաւորին բացակայու-
թեան տտեն Գայի Իզգիէսին Սուլթանը Կիլիկիա արշաւէր էր: Ուստի Հեթում յարձակեցաւ անոր վրայ, Կիլիկիայէն վտարեց զայն ու ետ առաւ բոլոր քաղաք-
ները: Քանի մը տարի ետքը Թաթարներու Մանգոյ

Հեթում կ'ողբայ իր երկու որդիները

խանին եղբայրը Հուշաղու Հեթումէն օգնութիւն խնդ-
րեց Երուսաղէմը Մեկուկներու ձեռքէն առնելու հա-
մար: Հեթում 40,000 հետեւակ և 12,000 ձիաւոր զոր-

քով հասաւ Եղեսիա: Մէկտեղ գրաւեցին Հայեպը: Երբ կը պատրաստուէին Երուսաղէմի վրայ երթալու, լուր եկաւ թէ Մանգոյ խանը մեռեր է: Հուլիս 20,000 զօրք թողուց և դարձաւ Թաթարխան: Եգիպտոսի Սուլթանը Հուլիսի ետ քաշուելէն սիրտ առած, յարձակեցաւ Թաթարներուն վրայ, յաղթեց տոնոց և եկաւ Կիլիկիոյ մօտերը: Դեպքան զրկեց Հեթումի և հարկ պահանջեց: Հեթում իր Լեւոն և Թորոս որդիները զօրքով զրկեց Սուլթանին դէմ: Իսկ ինքը գնաց Թաթարներէն օգնութիւն ուղղելու: Մէմլուքները բազմութիւն մտան Կիլիկիա: Թորոս մեռաւ պատերազմի մէջ և Լեւոն ալ գերի ինկաւ: Մեծ աւարով դարձան իրենց երկիրը: Հեթում ուշ հասաւ Թաթար զօրքով: Իր որդիներուն աղէտը դառնօրէն ողբաց: Ստիպուեցաւ Հայրէպը վերադարձնել և իր Լեւոն որդին գերութենէ ազատել:

ՇԵԹՈՒՄ ՎԱՆՔ ԿԸ ՔԱՇՈՒԻ.— Երուսի Հեթում ուրախանալով իր զաւկին ազատուելուն վրայ, հրաժարեցաւ գահէն և իշխանութիւնը Լեւոնին յանձնեց և ինքը քաշուեցաւ վանք մը ու կոչուեցաւ Մարկար: 44 տարի թագաւորեց (1226—1270):

Ս. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

Ռուբէն-Ռայմոնտի զօր փորձերէն ետը իշխանութեան զլուր կ'անցնէ Փիլիպոս, որ կ'ամուսնանայ Զապէլի հետ: Շուտով անոր կը յաջորդէ Հեթում Ա., Զապէլի Բ. ամուսինը, որ Թաթարներու Մանգոյ խանին հետ դաշինք կը կնքէ, կը յաղթէ Գոնիայի Զապէլի յաջորդին եւ իզգէտտին Սուլթաններուն: Բայց Մէմլուքները առիթը կը գտնեն Կիլիկիան աւերելու, Թորոս արքայորդին սպաննելու եւ Լեւոնը գերելու: Հեթում կ'ազատէ իր որդիները և գահը կը յանձնէ անոր, 1270ին:

Զարգացման բաժին.— Թաթարները, Մէմլուքները անընդհատ նիւթ կրնան հայթայթել հետաքրքիր դարձնելու համար զայս:

ԼԵՒՈՆ Գ., ՀԵԹՈՒՄ Բ., ԼԵՒՈՆ Դ.

ԼԵՒՈՆ Գ. (1270—1289).— Լեւոն չատ ազդուեցաւ իր հօրը մահէն և ծանր կերպով հիւանդացաւ: Երբ ամիս ետքը թագաւոր օծուեցաւ և իր աթոռը հաստատեց Տարսուսի մէջ: Լեւոն այնքան բարի և հեղիշխան մը եղաւ, որ բոլոր քաղաքական յանցաւորներուն ներեց: Հայ իշխանները թագաւորին այս քաղցրաբարոյ բնավորութիւնը շահագործելով դաւաճանութիւն մը սարքեցին, բայց չյաջողեցան: Լեւոն անոնց պարագլուխները բռնեց, ապա ներեց անոնց, միայն անոնց բերդերը գրաւեց:

ՓՆՏՈՒՆՏԱՐ.— Եգիպտոսի Փնտախսար Սուլթանը խելով որ հայ իշխաններ միաբանութիւն չունին, բազմաթիւ զօրքով Կիլիկիա: Լեւոն ստիպուեցաւ բերդի մը մէջ ամրանալ: Մէմլուքները սկսան աւերել քաղաքը և մեծ անպատեհութիւններ հարուարեցին: Իսկ Տարսուս աւարի մատնուեցաւ. 20,000 հոգի ջարդուեցան և 10,000 գերի տարուեցան (1274): Երբ մեկնեցան, Լեւոն սկսաւ աւերակները նորոգել և զրգարանները մխիթարել ու օգնել անոնց:

ԴԺՖԱՆՏՈՒՆՏԻՆՆԵՐ.— Պատերազմէն ետք նորանոր զԺբախտութիւններ բարի թագաւորին սիրտը խոցոտեցին: Նախ իր երկու դաւակները մեռան. ինքն ալ ծանր կերպով հիւանդացաւ: Յետոյ սոսկալի ժանտախտ մը և սով մը տիրեց: Եգիպտոսի Սուլթանը ուղեց նորէն յարձակիլ, բայց այս անգամ իշխանները միաբանեցան և յաղթեցին Սուլթանին, որ նետով սպաննուեցաւ: Այս յաջողութեան համար ամէնքը

չորհաւորեցին Հայոց թագաւորը: Թաթարներու խառն չորհաւորելով Լեւոնի առաջարկեց Միջագետքը միացնել Կիլիկիայի, բայց նա մերժեց, որովհետեւ չափաւր կրնար պաշտպանել զայն:

ԴԱՏՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.— Մէկ երկու տարի ետքը Եգիպտոսի Սուլթանին և Թաթարներուն մէջ պատերազմ մը ծագեցաւ, Լեւոն ստիպուեցաւ օգնել Թաթարներուն: Դաշնակից բանակին հրամանատարն էր Մանգո-Թաւուր զօրապետը, որ 30,000 թաթար զօր ունէր: Կռուի միջոցին Մանգո-Թամուր ետ քաշուեցաւ: Հայերն ալ ստիպուեցան քաշուիլ, բայց բաւական կորուստ ունեցան: Ասկէ ետք Լեւոն ինքզինքը տուաւ չինարարութեան ու բարեկարգութեան:

ԶԵՅՈՒՄ Բ.—

Լեւոն Դ. յաջորդեց անոր որդին Հեթում Բ., որ թոյլ մարդ մըն էր: Եգիպտոսի Սուլթանը բազմաթիւ զօրքով դարձեալ արշաւեց Կիլիկիա: Հեթում օգնութիւն խնդրելու համար դեսպաններ ղրկեց Թաթարներու Արղուն խանին և Պապին: Արղուն խանը պատերազմի մէջ ըլլալով չէր կրնար օգնել: Իսկ Պապը և Ֆրանսայի

Հեթում Բ.ի հաւաքած նշխարներուն տուփը

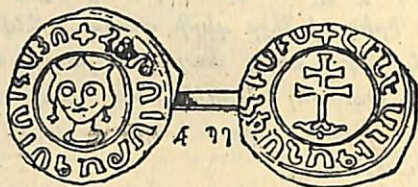
Թագաւորը պարապ խօսքերով ետ դարձուցին զեսպանները: Սուլթանը պաշարեց Հոռնկրայ բերդը. ուր Հայոց կաթողիկոսը կը նստէր: Դրաւեց զայն, կաթողիկոսը և Ս. Գրիգորի Աջը գերի տարաւ: Հեթում ստիպուեցաւ մէկ երկու բերդ տալով հաշտուիլ և կաթողիկոսն ու Աջը առնել: Արդեւ ինքը Հեթում Բ. շատ կը սիրէր մասունքները և կը յարգէր. մասնաւոր տուփ մը ունէր:

ԶԵՅՈՒՄ ԵՒ ՅՈՐՈՍ.— Անկէ ետքը Հեթում իշխանութիւնը յանձնեց իր եղբորը Թորոսին և վանք մը քաշուեցաւ: Բայց երկու տարի ետքը Թորոս ալ վանք մը քաշուեցաւ, Հեթում կրկին գահին վրայ նստեցաւ:

ՍՄԲԱՏԻ ԴԱԻԸ.— Հեթում իր Մարիալ քոյրը Յունաց Անդրոնիկոս կայսեր Միխայիլ որդիին տուաւ: Քիչ ետքը իշխանութիւնը իր երրորդ եղբորը Սմբատին յանձնելով Թորոսի հետ շրջ տեսութեան գնաց: Սմբատ եղբորը բացակայութենէն օգտուելով Թագաւոր օծուեցաւ Սիսի մէջ: Երբ Հեթում և Թորոս դարձան, բանտը դուրս գանձը ու Հեթումին աչքերը կուրցուց, Թորոս ալ բանտին մէջ մեռաւ: Հեթումի Դ. եղբայրը Կոստանդինոպոլս անգլիկոսութիւնը տեսնելով զօրք իր կողմը քաշեց, Սմբատը գահէն զրկեց, Հեթումը ազատեց և ինք իշխան եղաւ: Քիչ ետքը Հեթումի աչքերը բացուեցան: Հայերը ողբեցին վերադարձ Թագաւոր դնել զայն. բայց Կոստանդին Սմբատի հետ միացաւ և ուղեց դիմադրել: Իսկ Հեթում Տաճարական ասպետներու օգնութիւնով յաղթեց անոնց, երկուքը բռնեց և Պոլիս ղրկեց բանտարկելու համար ու ինքը եղաւ Թագաւոր (1299):

ՅԱՅԱՐՆԵՐԸ.— Այդ միջոցին Դամասկոսի Սուլթանը արշաւեց Կիլիկիա, Հեթում դիմադրեց անոր առ վտարեց: Դժբախտաբար այդ ատենները Թաթարներու

Հագան խանը մեռաւ (1302), և անոր յաջորդեց Հարթա-
ղանդ մահմետականութիւնն ընդունեց: Անկէ ետքը

Հեթում Բ:ի պղինձ դրամը

Թաթարները թշնամի եղան Հայերուն: Կիլիկիայի շուրջ
ամէնքն ալ թշնամի էին Հայոց. Սելճուգեանները,
Թաթարները և Մէմլուքները: Հայոց օգնութեան յոյսը
միայն եւրոպայէն, Հռոմէն էր:

ԼԵԻՈՆ Դ. ԵՒ ՇԵՅՈՒՄ.— Հեթում նորէն զահէն հրա-
ժարելով իր տեղը նստեցուց Թորոսի որդին Լեւոն Դ.ը,
1305ին: Այդ ատենները կրօնական վէճ մը ծագեցաւ:
Թագաւորը և կաթողիկոսը կ'ուզէին որ հայ եկեղեցին
կաթողիկ եկեղեցիին նմանելու համար մէկ քանի փո-
փոխութիւններ ընդունուին. որպէսզի Պապը Հայոց
օգնէ: Բայց ժողովուրդը դժգոհ էր և կը բողոքէր: Ա-
նոնք կ'ուզէին իրենց հայրենական աւանդութիւնները
պահել: Ուստի Թաթարներու Բիլարդու զօրապետին
բողոքեցին: Բիլարդու Լեւոնն ու Հեթումը իր մօտ
կանչեց և Անազարթա քաղաքին մէջ սպաննեց երկուքն
ալ՝ իրենց կուսակից իշխաններուն հետ (1307):

ՕՇԻՆ ԵՒ ԼԵԻՈՆ Ե.

ՕՇԻՆ (1308—1320).— Լեւոն Դ.ի եղբայրն էր
Օշին, որ, իր եղբոր ու Հեթում Բ.ի եղերական մահը
լսելով, յարձակեցաւ Բիլարդու խանին վրայ և Կիլի-
կիայէն դուրս քշեց զայն: Օշին եղաւ թագաւոր և ինք-
զինքը տուաւ շինարարութիւն: Տարսոնի շուրջ պա-
րիսպնի կանգնեց, ու քաղաքին մէջ ալ փառաւոր
եկեղեցի մը շինեց: Այդ եկեղեցին մզկիթի փոխուած
է հիմակ և կը կոչուի Բիլիսե-ճամի:

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԷՃԸ.— Օշին իր թագաւորութիւնը
թշնամի մահմետականներուն դէմ պաշտպանելու հա-
մար, իր նախորդներուն նման, ուղեց հայ եկեղեցիին
սովորութիւնները փոխել, լատինացնել, որ կաթողիկ-
ները և պապը օգնեն իրեն: Սիսի մէջ ժողով մը գու-

Օշինի արծաթ դրամը

մարել տուաւ և բռնի ստիպեց եկեղեցականները, որ ըն-
դունին: Եկեղեցականները ընդունեցին և թուղթ մըն
ալ ստորագրեցին, բայց ժողովուրդը դէմ կեցաւ և
արդիւնց:

ՄԷՄԼՈՒՔՆԵՐՈՒ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ.— Տեսնելով որ Մէմ-
լուքները մեծ պատրաստութիւն կը տեսնեն Կիլիկիա
արշաւելու համար, Օշին դիմեց Հռոմի պապին և Ֆրան-
սոյի Փիլիպոս Ե. թագաւորին որ օգնեն: Բայց անոնք

չկրցան օգնել իրեն: Օշին ստիպուեցաւ միս մինակը դիմադրել Մէմլուքներուն: Քիչ ետքը մեռաւ:

ԼԵՒՈՆ Ե.— (1320—1341).— Օշինի յաջորդեց իր տաննամեկ ուրդին ԼԵՒՈՆ Ե., որուն խնամակալ եղաւ Օշին Պայլ: Այս Օշինը տոսկարի հակառակ էր լատինական կուսակցութեան: Լեւոնը ամուսնացուց իր աղջնական հետ: Ասոր օրով Մէմլուքները շատ զօրաւոր էին, անոնց Սուլթանն էր Մեկիմուզար, որ կը տիրէր Եգիպտոսի, Ասորիքի, Միջագետքի, Պարսկաստանի եւայլն: Մէլիք-Նազար իսլամաւորդ որ Եւրոպայի մէջ խաչակիրներ կը պատրաստուին Լեւոն Ե.-ի օգնելու համար, դաշնակցեցաւ թաթարներու եւ թիւրքմէներու իշխաններուն հետ: Առաջին անգամ թաթարներու թխնոյթալ զօրապետը մտաւ Կիլիկիա եւ աւեր ու քանդ ըրաւ երկիրը: Անկէ ետքը թիւրքմէներու Արսլանն իշխանը յարձակեցաւ ու աւերեց: Ամէնէն ետքը Մէլիք-Նազար իր բանակը դրկեց Կիլիկիայի Հայոց թագաւորութիւնը ջնջելու համար:

ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.— Լեւոն Ե. թոյլ կերպով կեցած էր եւ ինքզինք չուիրած էր կրօնական խնդիրներու: Ուստի բազմաթիւ երիտանարդներ ազատ գունդեր կազմեցին եւ իրենք սկսան պաշտպանել երկիրը: 200 կտրիճներ դարան մտան կիրճի մը մէջ, ուրկէ պիտի անցնէր թշնամի բանակը եւ կոտորեցին 6000 հոգի, մաս մըն ալ գերի բռնեցին: Ուրիշ 600 հոգանոնք եւ փախցուցին: 5000 դիակ ձգեցին գետին: Այս հարուածներուն վրայ Սուլթանը խոնարհեցաւ եւ 15 տարուայ խաղաղութեան դաշինք մը խմբագրուեցաւ:

ԼԵՒՈՆ Ե-ի ՅԻՄԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Լեւոն իր յիմար գործերով շուտով ամէնքը իրմէն հեռացուց: Հայ

իշխանները իրենց պաշտօնէն հանեց, անոնց կալուածները դրաւ եւ լատին, օտար իշխաններու տուաւ, Օշին Պայլը հրամանատարութենէ զրկեց եւ սպաննել տուաւ: Նոյն իսկ թագուհին զրպարտութիւններով զլխատել տուաւ ու կրորդ անգամ ամուսնացաւ Սիւլիմի թագաւորի աղջկան հետ (1330): Հայ իշխանները հեռացան Լեւոնէն ու երկիրը մնաց թշնամիին առջև անպաշտպան: Լեւոն Եւրոպացիներէն օգնութիւն խնդրեց: Անոնք ուղեցին խաչակրութիւն մը կողմէ, բայց չի յաջողեցան: Մէմլուքները նորէն արշաւեցին Կիլիկիա, քանդեցին, աւերեցին: Լեւոն փախաւ լեւոնները, կիւս, քանդեցին, աւերեցին: Լեւոն փախաւ լեւոնները, Սմէնէն ետքը Սալի եւ Աւետարանի վրայ երգում, ըրաւ թէ Եւրոպացիներուն հետ յարաբերութիւն չպիտի մշտնէ: Քանի մը տարի ալ ապրեցաւ եւ մեռաւ 1341ին, առանց ժառանգ մնալու:

ԺԵ. Գ Ա Ս

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ, ԼԵՒՈՆ 9.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՆԵՐԸ.— Լեւոն Ե. անգլաւակ մեռնելով հայ իշխանները խորհուրդ ըրին թագաւորի ընտրութեան համար եւ զահ բարձրացուցին Կիպրոսի Յովնանկու Լուսինեան իշխանը, որ մօրը կողմէ հայ էր: Յովնանկու Լուսինեան ֆրանսացի իշխաններէն մէկը Կիպրոսի Լուսինեան ֆրանսացի իշխաններէն մէկը ամուսնացած էր Հեքում Ե.-ի քրոջ հետ եւ ունեցած էր երկու որդի. Յովնանկու եւ Գուսնու փոխեց եւ դրաւ հաննէս թագաւոր ըլլալով իր անունը փոխեց եւ դրաւ Կոստանդին Գ.: Սա պապական ըլլալով ուղեց հայ եկե-

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ԵՏՔ

Ժ. Ը. Դ. Ա.

ՃԵՆԿԻՉ - ԽԱՆ ԵՒ ԼԵՆԿԹԻՄՈՒՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ԵՏՔԸ. — Հայաստան Յունաց ձեռքը անցնելէն ետքը ենթարկուեցաւ Սելճուգեանց արշաւանքներուն: Տուղրիլ եւ Ալփաւրան տարիներով երկիրը տակն ու վրայ ըրին: Յոյները այս արշաւանքներուն դէմ չկրցան դնել ու քաշուեցան: Ալփաւրանէն ետքը իշխանութեան գլուխը անցաւ Մեղիք Շահ (1086-1092), որ քիչ մը քաղցրութեամբ վարուեցաւ Հայոց հետ: Անոր մահէն ետքը երկիրը բաժնուեցաւ այլազգի մանր իշխաններու, կամ ամիրաներու միջեւ: Այսպէս օրինակ՝ Վանայ ծովին եղերքը կ'իշխէր Մանազկերտի արարաւ միրան, որ կը կոչուէր Շահի-Արմեն: Անի քաղաքին վրայ կ'իշխէր Մանուշէ, որուն յաջորդեց Աբուլ Սեւար: Այս բազմաթիւ օտարազգի իշխաններէն զատ կային նաեւ հայազգի իշխաններ ալ, որոնք ունէին իրենց երկիրները: Օրինակ՝ Աղուանից քաղաքապետը, որուն իշխանները հայ էին, Վասպուրականի իշխանապետը՝ Տարօնի կամ Սասունի մէջ կային, Այս բոլոր իշխաններն ու ամիրաները երբեմն երբեմն կը կռուէին իրարու հետ եւ երկիրը արեան դաշտ կը դարձնէին:

ՃԵՆԿԻՉ ԽԱՆ. — Կեդրոնական Ասիայի մէջ կային կարգ մը թափառական ցեղեր, որոնք ընդհանուր

անունով Թաքար կը կոչուէին: Այդ ցեղերէն մէկը արդէն ծանօթ է Սելճուգեան անունով: Դժուար սկիզբը Մոնղոլ Թաքարներու առաջնորդը ձեռնկիկ խանը զօրացաւ, բոլոր թաթար ցեղերը իր իշխանութեան տակ միացուց եւ յարձակեցաւ իր երկրէն դուրս: Նուաճեց լախաձուռալ Չինաստանը, Հնդկաստանը, Պարսկաստանը եւայլն: Պարսից թագաւորը Մեհմէտ Շահ, իր ձեռնարկէն որդիի հետ փախաւ: Ճէնկիկ խան կը պատրաստուէր Եւրոպա արշաւելու երբ մահը վրայ հասաւ:

ՃԵՆԿԻՉ ԽԱՆ. — Երբ Ճէնկիկ խան մեռաւ Ճէլալէտին ուղեց իր հօրը Գահը ձեռք բերել, լայց Հարաչար շաղթուեցաւ եւ իր զօրքով Հայաստան փախաւ 1226ին: Ճէլալէտին իր պարտութեան վրէժը Հայերէն հանելու համար սկսաւ անխնայ կոտորել: Գրաւեց բոլոր իշխաններուն երկիրները, լայց Ասորիքի իշխանները Կիլիկիոյ Հիթուս Ա. թագաւորին հետ միաբանելով դիմադրեցին ու յաղթեցին անոր: Ճէլալէտին փախաւ Կորդուս լեռները, ուր սպաննուեցաւ: Հայաստան հազիւ ազատուած էր Ճէլալէտինէն, Ճէնկիկ խանի յաջորդը Ուխարաւ հրաման դրկեց իր զօրքերուն արշաւել Աղուանից, Վրաց եւ Հայոց երկիրները: Թու թարներու զօրապետն էր Չարմաղան, որ 1236ին առաջին անգամ մտաւ Հայաստան: Անոր զօրքը տարածուեցաւ ամէն կողմ եւ ահ ու սարսափ սփռեց, անոնք որոնք կը ջարդէին, կ'առնէին, կ'այրէին: Այդ ջիւղերն ու մահուակներն անգամ անխնայ կը կոտորէին: Անի քաղաքը գրաւեցին ու աւերեցին:

ԲԱՅՈՒ, ՄԱՆԳՈՅ, ՇՈՒԼԱՆՈՒ. — Չարմաղան հիւանդացաւ, ուստի Ուխարաւ անոր տեղ զրկեց Բայու իշխանը, որ արշաւեց Կարին գաւառը եւ Թեօդոսյոյիս (= Կարին = Երզրում) քաղաքին տիրելով՝ բնակիչ-

ները սրէ անցուց: Դոնիայի Ղայսահսին Սուլթանը ուզեց Կարինը աղատել, լայց յաղթուեցաւ, որով ամբողջ Հայաստանը Թաթարներու ձեռքն ինկաւ: Հեթում Ա. Թաթարներու մեծ իշխան Մակոյ իշխանին մօտ երթալով բարեխօսեց, որով Հայաստանի թշուառութիւնը քիչ մը դադրեցաւ: Մոկոյ խանը Հայաստան զրկեց Հոլարսը զօրապետը, որ երկրին լոյսը խաններուն յաղթելով ամբողջովին տէր եղաւ Հայոց երկրին:

ԼԵՆԿԻՄՈՒՐ. — Մոկոյ խանէն և Հոլարսընէն ետքը Թաթարներու պետութիւնը կամայ կամայ տկարացաւ: Դործեալ երկիրները բաժնուեցաւ մանր իշխաններու միջեւ: Ժ. Դարուն վերջերը մէկը ելաւ, որ ուղեց ձէնկիզ խանի քայքայուած պետութիւնը վերականգնել: Լենկիմուրն էր ան, որ ձէնկիզ խանի շահաւորներէն մէկն էր և Խօզպիկ Թաթարներուն առաջնորդը: Կազ էր և անգլոթ: Չինաստանէն մինչև Միջերկրական ծովը իր անգլոթիւններուն թատրը եղան: Պաղատաւ կործանելէն, Դամասկոսը այրելէն ետքը, Հայաստան մտաւ ան 1387ին: Անոր զօրքը նախ Միւնեայ աշխարհը մտաւ: Ուր որ հասան, բնակիչներուն անխնայ ջարդ տուին և քաղաքներ գետնի հաւասար կործանեցին: Բիրաւոր մարդիկ գերի ինկան եւ հաւատքնին տրանալ չուղենուն համար չարաչար սպաննուեցան: Անկէ ետքը յարձակեցան վան քաղաքին վրայ. դժուարութեամբ առին: Լենկիմուր բոլոր բնակիչները բերդերէն վտար նետել տուաւ, և զիսկ ներուն կոյտերը պարիսպներուն լարձրութեան հաւասարեցան: Բոլոր Հայաստանը այսպիսի անգլոթիւններով նուաճելէն ետք, Լենկիմուր անցաւ Փոքր Ասիա: Սեբաստիա (= Սվազ) քաղաքը խաբէութեամբ

առաւ. հարուստները կողոպտեց և սաստիկ տանջանքներով սպաննեց. կիները ձիւրուն պոչին կապեց, ան-

Լենկիմուր

մեղ մանուկները տեղ մը հաւաքելով իր ձիւորներուն կոխկրտել տուաւ. 4000ի չափ հայ զինուորներ ողջ ողջ թալեց: Այն տեղէն անցնելով Էնկիւրիւ մօտ պատե-

ճուղեանց տէրութեան սահմանները : Ալայէտաին՝ Գո-
նիայի սուլթանը
սիրով ընդունեց
զայն և բնակու-
թեան տեղեր
պարգևեց ին-
թանիոյ սահման-
ներուն վրայ : Ի-
թողրուլ քաջու-
թեամբ կռուե-
ցաւ Ալայէտաի-
նի թշնամիներ-
ուն դէմ, միւս
կողմէ իր երկիրն
ալ ընդարձակեց :
Էրթողրուլի մա-
հէն ետքը անոր
յաջորդեց Օսման
Ա., որ աւելի
քաջութիւն ցոյց

Էրթողրուլ Ղազի

տուաւ և իր երկիրը ընդարձակեց : Ալայէտաինի մահէն
ետքը Սելճուղեանց երկիրը բաժնուեցաւ մանր իշ-
խաններու միջև, այդ մանր իշխաններուն մէջէն ամէ-
նէն զօրաւորը հանդիսացաւ Օսման, որ հետզհետէ գրա-
ւեց Պրուսա, Եէնիշէիր, Ինէկէօլ և այլն քաղաքները :
Անոր անունով Թուրք պետութիւնը կոչուեցաւ Օս-
մանեան :

Օսմանի յաջորդները աւելի ընդարձակեցին հայրե-
րու կալուածները և հետզհետէ սկսան տիրել Նիկիա,
Նիկովիզիա, Կէլիօլու, Էտիրնէ քաղաքներուն և
վերջապէս Ֆարսին Սուլթան Մեհմեթ Բ. ի օրով գրա-
ւեցին Կոստանդնուպոլիսը 1453ին :

Սուլթան Օսման Ղազի

ՌԻՋՈՒՆ ՀԱՍԱՆ, ՇԱՀ ԻՍՄԱՅԻԼ. — Օսմանցիք Պոլիսը
զրաւելին ետքը սկսան արեւելք և արեւմուտք իրենց
երկիրն ընդարձակել : Այդ միջոցներուն Հայաստանի
մեծ մասը կը դառնուէր Թուրքմէն ցեղէն մէկուն Ու-
զուն-Հասանի ձեռքը, որ կ'իշխէր ամբողջ Պարսկաս-
տանի : Սուլթան Մէհմեթ յարձակեցաւ Ուզուն Հա-
սանի վրայ և Դերջանի մօտ, 1473ին, յաղթեց անոր ու

ՏԱՂ ԱՐԱՍԻ ՆՊԱՏԱԿԸ.— Եւհը Հայերը Հայաստանէն քշելով և Պարսկաստան տանելով նպատակ մը ունէր. կ'ուզէր որ Հայերը Պարսկաստան բնակին և ծաղկեցնեն այնտեղի վաճառականութիւնը և արհեստները՝ Ուստի, որպէս զի Հայերը կամաց կամաց ետ չդառնան, սկսաւ մեծ պատիւներ տալ Հայերուն, ամէն տեսակ ազատութիւն տուաւ, իրենց ազգէն մէկ քաղաքապետ ընտրեց Նոր Զուղայի վրայ. կրօնի ազատութիւն տուաւ: Էջմիածինի սրբութիւններէն Ս. Գրիգորի Աջը Պարսկաստան տարաւ: Այսպէս բազմացաւ Պարսկաստանի հայ գաղթականութիւնը:

Ն. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Ս.

Օսմանցիները փոքրիկ թափառական ցեղ մըն էին, ձէնկիւրխանէն հալածուած: Անոնց պետութեան հիմնադիրները կ'ըլլան էրթողուլ եւ Օսման: Օսմանցիք հետզհետէ կը զօրանան ու տէրները Հայաստանի մէջ. Ուզուն Հասան, Շահ Իսմայէլ, Թահմասպան, Համզա եւ Շահ Աբաս Պարսկաստանի կողմէն կը պայքարին օսմանութեան դէմ: Շահ Աբաս ամէնէն լանդուզն եւ անգուլի իշխանը կ'ըլլայ: Նշանաւոր է անոր բռնի կատարած զանգուարծային գաղթականութիւնը:

Զարգացման բաժին.— Օսմանցի առաջին սուլթաններու մասնաւորաբար Ֆաթիհի մասին կ'արժէ քիչ մը աւելի լայն ծանօթութիւններ տալ յիշելով Բիւզանդիոնի վերջին իշխանութիւնն ու կռիւն:

Ի. ԴԱՍ

ԴԱԻԹ ՊԵԿԻ ԿՈՒԻՆԵՐԸ

ՂԱՐԱՊԱՂԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Երասխ և Կուր գետերուն միջև, անոնց միացած տեղէն մինչև Սեւանայ լիճին շուրջ, ընդարձակ լեռնագոտիներով երկիր մը կայ, որ կը կոչուի Ղարապաղ: Հին ժամանակ մէկ երկու նահանգներու բաժնուած էր ան, և որ կը կոչուէին Սիւնիք, Արցախ եւ Ուտի: Ղարապաղի մէջ կային լեռնական ազատասէր Հայեր, որոնք կը կառավարուէին Մելիքներով կամ հայ տանուտէրներով ժ.Ը. դարուն Ղարապաղը բաժնուած էր հինգ Մելիքութիւններու, (—Զրաբերդ, Կիւլստան, Վարանդա, Խաչէն ու Տիգրակ): Մելիքներու իշխանութիւնը ժառանգական էր. հօրը մահէն յետոյ կ'իշխէր անդրանիկ որդին և կը կոչուէր Մելիք, իսկ միւս եղբայրները կը կոչուէին Պեկ, Մելիքները կը զատէին իրենց հպատակները, կը պատժէին, մինչև իսկ մահուան կը դատապարտէին: Իւրաքանչիւր մելիք ունէր իր առանձին բերդը ու ամրոցները. ժողովուրդէն տուրքը ինք կը հաւաքէր: Ղարապաղը Պարսից իշխանութեան տակ եղած ատեն ևս կը պահէր իր այս կէս անկախութիւնը:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ.— Շահ Աբասէն ետքը Հայաստան քիչ մը ժամանակ (շուրջ 80 տարի) բաւական հանգիստ մնաց: Հայերը սկսան իրենց աւերակ երկիրը շէնցնել: Բայց ժ.Ը. դարուն սկիզբները Պարսկաստանը նորէն տակնուվրայ ըլլալով, Հայաստանի անդորրութիւնն ալ վերովեցաւ: Աֆղանիստանի էմիրը՝ Միր Մահմուտ Պարսից թագաւորը գահէն զրկեց և ինք անցաւ անոր տեղ: Այդ միջոցներուն Կովկասի լեռնա-

քնակ ցեղերը: Լեզգիներու առաջնորդութեամբ մտան Հայաստան և սկսան աւերել ու քանդել ամէն ինչ: Հայերը հաւաքուեցան և Ուսեւցւոց Յովնաննիս իշխանին առաջնորդութեամբ Լեզգիները վտարեցին: Սակայն երկիրը սկսաւ խռոնակուիլ:

ԴԱԻԹ ՊԷԿԻ ՇԵՐՈՍՈՒԹԻՆՆԵՐԸ.— Հայ մելիքները իրենց երկրին այս ցաւալի վիճակը տեսնելով ուղեցին իրենց գլխուն ճարը նայիլ: Այս նպատակով դիմեցին իրենց հայրենակից Դաւիթ պէկին, որ Վրաստան կը գտնուէր և մեծ անուն հանած էր իբրեւ քաջ զօրապետ: Հրաւիրեցին Դաւիթը որ իրենց գլուխ անցնելով տպաւորին ու երկիրը մաքրեն այլազգիներէն: Դաւիթ պէկ եկաւ Վրաստանէն խումբ մը քաջերու հետ: Ան յարձակեցաւ նախ Դարա-Չօրդու կոչուած թափառական թուրք զեղին խաչնարածներուն վրայ, որոնք իրենց ասպատակութիւններով սարսափեցուցած էին այն կողմի բնակիչները, ջարդեց և ցրուեց զանոնք: Դաւիթի մօտ չուտով հաւաքուեցան 400ի չափ կտրիճ Հայեր, որոնց վրայ Դաւիթ սպարապետ կարգեց Մխիթար անունով մէկը: Այս փոքրիկ բանակով Ճիւղանշիրներու ցեղին դէմ գնաց. անոնք 16,000 հոգիով Դաւիթի վրայ կուգային: Երկու օր կռուելէ ետքը Հայերը յաղթեցին, դրակցին թշնամիին զէնքերն ու ձիերը (1722ին): Այս յաղթութիւնը 2000ը անցաւ: Ուրիշ խումբեր ալ կազմուեցան: Հայոց թիւը հասաւ 7000ի: Պարսիկ խաները, լսելով Դաւիթի գործերը, չուտով միաբանեցան ու անոր վրայ եկան, բայց Հայ քաջ զօրապետը յաղթեց անոնց: Դրեթէ ամէն կռիւի մէջ թշնամիները Հայերուն երեք-չորս անգամը շատ կ'ըլլային, բայց կը պարտուէին: Այսպէսով կարճ միջոցի մը մէջ Սիւնեաց երկիրը մաքրուեցաւ թշնամիներէն:

ԴԱԻԹ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ.— Դաւիթի քաջ ընկերները եղան նաև Տեր-Աւեթիֆ քահանան, Սեփիաննու Շահումեան իշխանը և ուրիշ շատ քաջեր: Դաւիթ ստիպուեալ Կռուիլ նաև Օսմանցիներուն դէմ: Հաճի Մուսթաֆա փաշայի առաջնորդութեամբ բանակ մը քալեց Դաւիթ պէկի վրայ: Հայերը վախնալով Օսմանցիներէն ձգեցին Դաւիթը և փախան: Դաւիթի քով մնացին հազիւ 450 կտրիճներ: Հալիճուրի բերդը, զոր Դաւիթ կանգնած էր, պաշարուեցաւ, բայց հայ կտրիճ զօրապետը ամէն դիմադրութիւն գործեց: Արդէն Օսմանցի զինուորները իրարու ետեւէ գետին կ'իջնային, երբ կռուի տաք միջոցին, Մխիթար և Տեր Աւեթիֆ դուրս եկան բերդէն քանի մը քաջերով և շփոթութիւն ձգեցին թշնամի բանակին մէջ: Հայերը դուրս նետուեցան և սկսան կտորել: Օսմանցիք 148 դրօշ և բազմաթիւ աւար թողուցին: Մուսթաֆա փաշա նոր զօրք առնելով կրկին եկաւ Դաւիթի վրայ: Բայց հանձարեղ զօրապետը չուտով հնարք գտաւ ազատուելու, մատակ ձիերու երամակ մը թող տուաւ Օսմանցոց բանակին մէջ. ձիերն սկսան կատգելով ամէն կողմ վազվզել: Այս շփոթութեան ժամանակ Դաւիթ յարձակեցաւ թշնամիին վրայ և փախուց (1722ին): Պարսից Թահմազ շահը լսելով Դաւիթի քաջութիւնները ընծաներ զրկեց անոր լսելով Դաւիթի քաջութիւնները ընծաներ զրկեց անոր և կոչեց իշխանաց իշխան ու կարգեց Սիւնեաց Տեր: Դաւիթ երկար չապրեցաւ դժբախտաբար ու մեռաւ 1728ին:

ՄԽԻԹԱՐ ԵՒ ՏԵՐ-ԱՒԵՏԻԲ.— Իշխաններու և զօրքին հաւանութեամբ Դաւիթին տեղ գլխաւոր կարգուեցաւ Մխիթար որ հազիւ տարի մը կրցաւ իշխել: Որովհետեւ Օսմանցիք նորէն եկան պաշարեցին Հալիճուրի բերդը, և առին զայն: Մխիթար փախուստ տուած էր: Նոր զօրք ժողվեց ան և քանի մը քաղաքներ դրակց: Բայց

օր մը Խնձորեկ բերդին մէջ մէկ քանի Հայեր սպաննեց զայն և գլուխը տարին Թաւրիզի փաշային: Փաշան այսպիսի քաջ մարդու մը մահուան վրայ ցաւելով՝ դաւաճանները սպաննեց փոխանակ վարձատրելու, (1729ին): Իսկ Տէր-Աւետիքը յուսահատելով՝ իր ընտանիքն առաւ ու երուսաղէմ գնաց, ապաշխարելու համար:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

ԺԶ. դարուն նշանաւոր կը հանդիսանայ Ղարապաղ իր մեքիքներով: Պարսկաստանի խառնակ վիճակէն օգտուելով, Դաւիթ Պէկի առաջնորդութեամբ կ'ապստամբին անոնք: Դաւիթ մեծ անուն կը հանէ իր միշտ կռիւներով Ղարա-Չոռլունքու, ձիվանշիրներու, Պարսիկ խաներու եւ Օսմանցի Մուսթաֆա փաշայի դէմ: Պարսիկ Շահն կը կոչուի իշխոնաց իշխան, բայց շուտ կը վախճանի: Դժբախտ վախճան մը կ'ունենայ նաեւ Միսիթարը:

Զարգացման բաժին.— Կ'արժէ քանի մը պատշաճ կտորներ ընթերցում կատարել Բաֆֆի Դաւիթ Պէկէն եւ Խամսայի Մելիմարիւններէն:

ԻԱ. Գ. Ա. Ս

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ.— Հայերը, ուրիշ ազգերու պէս, շատ կանուխէն գաղթած են, հեռացած են իրենց մայր հայրենիքէն դէպի օտար երկիրներ: Երբեմն իրենց ազատ կամքովը, վաճառականութիւն, առեւտուր ընելու համար, հեռացած են Հայաստանէն. երբեմն ուրիշ պետութիւններ, բարբարոս իշխաններ զինքնք բռնի գերի վարած և գաղթեցուցած են ուրիշ

վայրեր. և երբեմն ալ Հայերը իրենց երկրին մէջ միշտ սուր ու հուր տեսնելով, կեանքի և ինչքի ապահովութիւն չունենալով, աւամայ թողուցած են իրենց դրժխան հայրենիքը և գացած են ուրիշ տեղեր հանգիստ և խաղաղ կեանք մը փնտռելու: Գլխաւոր գաղթաւանութիւններն ու անոնց վայրերը հետեւեալներն են:

Ա. ՊԱՐՍԱԿԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂՈՒԹԸ.— Արշակունեաց թագաւորութեան ժամանակ և անոր անկումէն ետքը, Սասանեան թագաւորներ բազմաթիւ Հայեր քնքին, գաղթեցուցին Հայաստանէն. Շապուհ, Յազկերտ և ուրիշ պարսիկ թագաւորներ բազմաթիւ Հայեր տարին Պարսպատան: Ամէնէն ետքը ԺԶ. դարուն Շահ Աբաս ամկաստան: Ամէնէն ետքը ԺԶ. դարուն Պարսկաստան բողջ Այրարատեան երկրի Հայերը բռնի Պարսկաստան տարաւ: Այսպէսով Կասպից ծովին եզերքները, Մազանդարան, Խորասան. Խորասան կոչուած՝ Պարսկաստանի հեռաւոր նահանգները և ապա Սպանիայ չուրջ հայ գաղթականութիւններ եղած են: Անոնց մեծամասնութիւնը կորսուած է և խառնուած է չրջակայ ցեղերուն հետ: Միայն Շահ Աբասի օրով եղած գաղթականութեան մեծ մասը երկար ժամանակ դիմացած է, մաս մը ընկած ու գաղթած է ուրիշ տեղեր (= Հնդկաստան), մէկ մասն ալ դեռ գոյութիւն ունի Պարսկաստանի մէջ:

Բ. ԵԳԻՊՏՈՍԻ, ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ԳԱՂՈՒԹԸ.— Պարսիկներէն ետքը է. դարուն Արաբները տիրելով Հայաստանի, սոսկալի բռնութիւններ գործելէ զատ, բազմաթիւ Հայեր գերի տարին ու գաղթեցուցին դէպի Եգիպտոս, Մարախա, Պաղեսթին (Երուսաղէմ), Ասորիք և այլն: Մինչև դարուն Եգիպտոսի մէջ 30,000 Հայեր կային: Մինչև այսօր Եգիպտոսի հայ գաղութը նշանաւոր է իր թիւով,

մեծ անձնաւորութիւններով, դպրոցներով ու եկեղեցիներով:

Գ. ԲԻԻԶԱՆԴԱՆԱՅ ԳԱՂՈՒԹՅՆԵՐ.— Շատ կանուխէն Հայեր փախչելով Պարսիկներու և ապա Արաբներու բռնութիւններէն անցած էին Բիւզանդիոնի թագաւորներուն երկիրները: Երբ Յոյները տէր եղան Հայաստանի մէկ մասին. ապա տէր դարձան նաև Հայոց երկրի մեծագոյն մասին, եղան կայսրներ որ Փոքր Հայքի կողմերէն բազմաթիւ Հայեր տարին Պոլսոյ շրջակաները և Թրակիա (Էտիրնէի շուրջ) բնակեցուցին, որպէսզի անոնցմով կարենան դիմադրել Եւրոպայէն յարձակող թշնամիներու: Այդ գաղթական Հայերէն մէկը Դերջանցի Սամուել իշխանը Պոլսկարներուն թագաւոր եղաւ և պաշտպանեց իր երկիրը: Հայերը կրցան շուտով գիրք բռնել իրենց գոցած տեղերը չնորհիւ իրենց խելացուութեան ու ճարպիկութեան: Երբ Բիւզանդիոնը Օսմանցիներուն ձեռքը ինկաւ, նորանոր գաղթականութիւններ եկան Հայաստանէն և ուրիշ գաղթավայրերէն: Եւրոպական Թուրքիայի և Փոքր Ասիայի մէջ, մասնաւորաբար Պոլիս, Իզմիր, Պրուսա, Իզմիթ, Ռօտոմիօ և այլն և այլն, հետզհետէ բազմացան Հայեր և երկրորդ հայրենիք մը ձեւացուցին:

Դ. ԻՏԱԼԱՆԱՅ ԳԱՂՈՒԹՅՆԵՐ.— Հայերը կանուխէն յարաբերութեան մէջ էին Իտալիոյ վաճառաչա՝ քաղաքներուն հետ, բայց Ռուբինեանց իշխանութեան կործանումէն ետքը 30,000 Հայեր նախ գացին հաստատուեցան Կիպրոս, Հոնդոս և Կրէտէ կղզիները, անկէ ալ անցան Վենետիկ, Ճենովա, Հռոմ, Նաքոլի և ուրիշ քաղաքներ: Այս Հայերը չատ հարստացան ու հարստացուցին իրենց նոր երկիրը, բայց լատին կրօնականներէ հալածուեցան, կրօնաբիրի եղան և հետզհետէ օտարանալով կորսուեցան,

Ե. ԽՐԻՍՏ ԳԱՂՈՒԹԸ.— Ամերիկանի կողմերը, Թաթարիստանի մէջ ալ հիւնէն ի վեր Հայեր կային, ա-

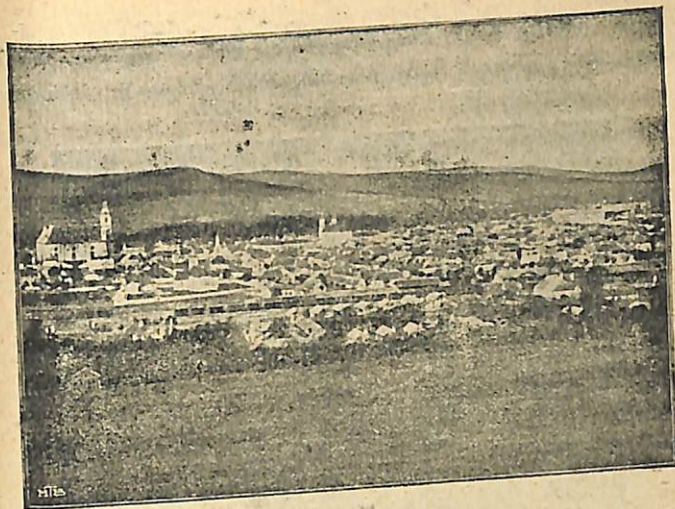
Յովնանէս Այվազովսկի

նոնք բարբարոս իշխաններէ նեղուելով հաստատուեցան Խրիսի թերակղզիին վրայ, որ այն ատեն Ճենովացիներու իշխանութեան տակ էր: Հետզհետէ ուրիշ տեղերէ

ալ Հայեր գաղթեցին հոն ու բազմացան, այնպէս որ Թեոդոսիոս քաղաքին մէջ (Խրիմ թերակղզին արեւելեան կողմը) 100,000 Հայեր կային: 1475ին Օսմանցիները առին զայն և սկսան նեղել Հայերը, որոնք կամաց կամաց քաշուեցան դէպի Լեհաստան և Մոսսալիս, և ուրիշ վայրեր: Խրիմի Հայոց մէջ նշանաւոր եղած են Յովնանկես Աշխատկալի՝ ծովանկարիչը և Գաբրիել Արեւայիսկոյոս Աշխատկալի երկու եղբայրները:

Զ. ՌՈՒՄԱՆԱՆԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ.— Մոսսալիս և Վաշաֆիս կը կոչուէր հին ատեն Ռումանիս, ուր հայ գաղութներ հաստատուած են կանուխէն: Անոնք եկած են մասամբ բուն Հայաստանէն և մասամբ Խրիմէն: Անոնք պահած են իրենց եկեղեցին բայց դրեթէ կորընցուցած են իրենց մայրենի լեզուն: Սակայն հիմակ նորահաստատ հայ գաղթականներու շնորհիւ սկսած է ազգային արթնութիւն մը:

Է. ՔՐԱՆՍԻԼՎԱՆՈՅ ԳԱՂՈՒԹԸ.— 1671ին Օսմանցիները և Լեհացիները (= Բոլոնիացիներ) պատերազմի բռնուեցան, որով Մոլտավիա ոտնակոխ եղաւ: Այնտեղի Հայոց շատերը գացին Արեւայի լեռները (Ռումանիան Հունգարիայէն բաժնող) կամ Թրանսիլանիա և հոն հաստատուեցան: Հոն չինեցին երկու նշանաւոր քաղաքներ. Հաշաֆարաֆ (Արմէնիէնշտա) կամ Կերշա և Պաշպարով: Անոնք մեծամեծ արտոնութիւններ ձեռք բերին: Կերշայի մէջ ունէին զուտ Հայերէ բազկացած Ծերակոյտ մը, իրենց կառավարիչը իրենք կ'ընտրէին. իրենց դատաստանները իրենք կը կատարէին: Առաջ ամբողջապէս Հայ էին, բայց այժմ մեծամասնութիւնը օտարազգի է: Անոնք կրօնափոխ եղած և կորսնցուցած են իրենց լեզուն: Բայց իրենց դպրոցներուն մէջ կ'աշխատին անմուտաց պահել հայերէն լեզուն:

Կերւա հայաբազմ

Ը. ԼԵՂԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂՈՒԹԸ.— Հայերը երեք զլխաւոր գաղութներ ունեցած են Լեհաստան (= Բոլոնիա) 1. Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումէն ետքը, 2. Ալփաւանի արշաւանքին ժամանակ և 3. Խրիմը Օսմանցիներու ձեռքն անցնելէն յետոյ: Անկէ ետքն ալ Հայաստանէն և ուրիշ վայրերէ քանի անգամներ Հայեր գաղթած են Լեհաստան. այնպէս որ անոնց թիւը մօտաւորապէս 200,000 հոգիի հասաւ: Մեծ մասով կը բնակէին Լեհպերկ կամ Իլյով քաղաքը: Ասոնք ալ Թրանսիլվանիոյ գաղութին նման մեծ արտոնուալ թրանսիլվանիոյ գաղութին տեղացի իշխաններուն կողմէ, ու թիւններ ձեռք բերին տեղացի իշխաններուն կողմէ, 12 Հայ դատանէին ինքնաշարժութիւն մը՝ վոյք կոչուած: 12 Հայ դատաւորներ հայ օրէնքներով կը վճռէին ամէն տեսակ դատեր: Դժբախտաբար այս հայ մեծ գաղթականութիւնը բոլորովին քայքայուեցաւ ու կորսուեցաւ Նիկոլ Թորո

սովիչ անուն հայ եպիսկոպոսի մը մեքենայութիւնն
ներու և լատին կղերին հալածանքներուն պատճա-

Կեդրայի Մայր Եկեղեցին

ռով: Այսօր այն կողմերը 5000ի չափ Հայեր կան,
բայց ոչ հայերէն գիտեն և ոչ ալ հայ եկեղեցին կը
ճանչնան:

Յ. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂՈՒԹԸ.— Պարսկաստանի Հայերը
մասնաւորաբար Նոր-Ջուղայի
բնակիչներէն չատերը զաղ-
թեցին Հնդկաստան. Աֆ-
ղանիստանէն կամ Պարսից Թո-
ցէն անցնելով: Անոնց գլխաւոր
կեդրոնները եղան Կաշկարս,
Մասրաւ, Սուրադ, Պոնկէ և
ուրիշ քաղաքներ: Անոնք ձեռք
անցուցին երկրին վաճառկա-
նութիւնը և շատ հարստացան:
Անգլիացիք Հնդկաստանի տի-
րած առեն Հայերը պատուաւոր
միջնորդներ եղան: Հնդկահա-
յերը շինած են եկեղեցիներ,
ճեմարան և այլն: Բայց իրենց
նիւթական նուէրներով ալ օգ-
նած են մայր հայրենիքին:
Մատրասցի երկու մեծահարուստ
Հայեր Սաւուռէ Մուրաւ և Ռա-
փայիշ Դարամեանց ահագին գումար նուիրած են մէյմէկ
վարժարան բացուելու համար: 1870ին այդ եր-
կու դպրոցները միացնելով Մուրաւ Ռափայիշեան վար-
ժարան անունը տուին Վենետիկի Միթիթարեան հայրերը
և որ մինչև հիմակ կանգուն կը մնայ: Ուրիշ կտակներ
ալ ըրած են Հնդկահայերը:

Լամպեղի մէջ
հայ աղբերաւար

Ժ. ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ.— Բացի Ի-
տալիայէն, Հունգարիայէն, Ռումանիայէն ու Լեհաս-
տանէն, եւրոպական ուրիշ երկիրներ ալ հաղ-
հեալ են ընդունած են հայ գաղութներ. Խրիմէն և ու-
րիշ վայրերէ զիմած են Մոսկուա, Քիիով, Բեքլապուրի

և ռուսական ուրիշ քաղաքներ, որով հիմը դրած են Ռուսահայ գաղթականութեան, Վաճառականութեան համար հաստատուած են նաև հողանտակոն, անգլիական ֆրանսական և այլ քաղաքներ: Բայց Եւրոպայի և Ամե-

Կալկաթայի մէջ Ս. Նազարէք եկեղեցիին

րիկայի մէջ Հայերը սկսան բազմութեամբ գաղթել ու հաստատուիլ Սուլթան Հասիսի օրով, ջարդերէն ետքը: Պոլսի հազարաւոր Հայեր ապաստանեցան, նոյնպէս եւրոպական ուրիշ երկիրներ: Ս. Ամերիկայ: Այս գաղթականներուն մէկ մասը դարձաւ իր երկիրը, երբ Օսմ. Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ 1908ին:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Գաղթականութեան գլխաւոր պատճառները երեք են. 1. Կամաւոր պանդխտութիւն առեւտուրի համար. 2. Բռնի գերեվարութիւն եւ 3. Ակամայ պանդխտութիւն՝ զուլումի երեսէն: Հայ գլխաւոր գաղութներն եղած են ա) Պարսկաստանի գաղութը, Բ) Եգիպտոսի եւ Պաղեստինի գաղութները, Գ) Բիւզանդահայ, Դ) Իտալահայ, Ե) Խրիմի, Զ) Ռումանահայ, Է) Թրանսիլվանիոյ, Ը) Լեհաստանի, Թ) Հնդկաստանի եւ Ժ) Եւրոպական ու ամերիկեան գաղութները: Ասոնցմէ ոմանք կորսնցնելով իրենց լեզուն ու դաւանանքը, անհետացած են դժբախտաբար:

Զարգացման բաժին.— Հարուստ նիւթ կը բովանդակէ այս դասը՝ աշակերտներուն իբրեւ նոր ծանօթութիւններ տրուելու համար: Կ'արժէ քիչ մը մանրամասնել դասին մէջ ցանցնուած ամփոփ ակնարկները:

ԻՐ. Դ Ա Ս

ՌՈՒՍԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴՈՒՄԸ

ՄԵՐՆ ՊԵՏՐՈՍ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ.— Ռուսաստանի թագաւորները շատ կանուխէն ճանչնալով Հայոց կարողութիւնները, մեծ արտօնութիւններ տուին ու մեծամեծ խոստումներ ըրին անոնց, որպէսզի երթան բնակին Ռուսաստանի մէջ: Մանաւանդ Մեծն Պետրոս (1682—1725) աշխատեցաւ սիրաշահիլ Հայերը, պաշտպանել զանոնք Պարսկաստանի մէջ և Ռուսաստան հրաւիրել: Մեծն Պետրոսի ժամանակ Պարսկաստան խառնակ վիճակի մը մէջ էր և Հայերը կը տառապէին, ուստի Ղարապաղի մելիքները ուղեցին ոտքի ելնել և դիմեցին Ռուսաց մեծ կայսրին. ղրկեցին Իսապիլ Օրի

անուն հայ իշխանը և Միևստ վարդապետը : Մեծն Պետ-
րոս սիրով ընդունեց զա-
նոնք և քաջալերեց : Հա-
մեկիքները և վրացիները
միարանեցան ու 40,000
զօրք հանեցին , բայց
Մեծն Պետրոս չկրցաւ ա-
նոնց օգնութեան հասնիլ :

ԵԿԱՏԵՐԻՆԷ Բ. ԿԱՅԱՐՈՒ-
ՇԻՆ ԵՒ ՇԱՅԵՐԸ.— Հայոց
ամէնէն աւելի ուշադրու-
թիւն դարձնող կայսրու-
հին եղաւ Եկատերինէ Բ. ,
(1762—1796), որ Մեծն

Մեծն Պետրոս

Եկատերինէ Բ.

Պետրոսի օրինակին
հետեւեցաւ : Կայս-
րուհին հրաւէրով,
1779ին, Խրիմէն
15,000 Հայեր զաղ-
թեցին և երկու քա-
ղաք հիմնեցին Ռու-
սաստանի մէջ . մե-
կը Նոր-Նախիջեւան՝
Տօն գետին վրայ,
միւսը Գրիգորիոս-
պոլ՝ Պետրապոլիս
նահանգին մէջ (Ռու-
սաստանի մօտ) : Գաղ-
թականները մեծ ար-
տօնութիւններ ստա-

ցան . իրաւունք ունէին իրենց առանձին դատա-
րանն ունենալու : Ռուսաստանի ուրիշ քաղաքներու մէջ
ալ Հայեր սկսան բազմանալ և երկիրը ծաղկեցնել :

ՌՈՒՍՊԱՐԱՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ.— Պարսիկ խաներն
ու շահերը տեսնելով որ Հայերը Ռուսներուն բարե-
կամութիւն ցոյց կուտան և կ'ուզեն օգնել անոնց որ
Պարսկաստանէն երկիրներ գրաւեն , սկսան անդթու-
թիւններ գործել . երկիրը աւերել ու յարձակիլ ուսա-
կան քաղաքներուն վրայ : Այդ ժամանակ Եկատերինէ
կայսրուհին մտած էր և անոր յաջորդած էր Պօղոս Ա.
Կայսրը , որ բանակ մը զրկեց Ղարապաղ և մօտ մը
հող գրաւեց Պարսից ձեռքէն :

Պարսիկները , ուզելով ետ տանել իրենց կորսնցու-
ցած երկիրները , դարձեալ սկսան կռուիլ : Հայերը մեծ
օգնութիւն ըրին Ռուսաց , որոնք ամէն կողմ յաղթա-
նակ կը տանէին : Ֆէրի-Ալի շահը խոնարհեցաւ և հաշ-
տութիւն խնդրեց : Կնքուեցաւ Կիւլիստանի դաշինքը
(1813ին) , որով Ռուսերը տէր եղան Ղարապաղի և
ուրիշ գաւառներու :

Պարսից բանակը քանի մը տարի ետքը , 1826ին,
80,000 հոգի, անցաւ Երասխը , կորսուած վայրերը վե-
րագրաւելու համար : Մասսաթեան հայազգի զօրապետը
Պարսից զէմ զրկուեցաւ : Գանձակի մօտ ճակատամար-
տը տեղի ունեցաւ . Պարսիկները յաղթուեցան : Միւս
կողմէն Բաակիւիջ զօրապետը մեծ բանակով մօտաւ Պարս-
կական Հայաստան : Անոր հետ էր Ներսիս Արքեպ. Աշ-
տարակեցի , որ ձի նստած և խաչը ձեռքը կ'առաջնոր-
դէր Հայոց կամաւորներուն գունդը : Հայ և ռուս բա-
նակը գրաւեց Էջմիածինը , Երեւանը , Նախիջեւանը , Խոյը ,
Դարեճը , և այլն : Վերջապէս Պարսից Շահը ստիպուե-
ցաւ հաշտուիլ . ստորագրուեցաւ Թիւրքմենչայի դաշնա-

գրութիւնը, որուն

Ներսէս Ն. Առարակեցի

գլխաւոր Բպայմաններն էին՝ Ա-
երասխ և Կուր գետերու մէջ
դանուած Հայաստանի
մասը Ռուսաց ձգել, Բ.
Պարսկաստանէն Ռուսաս-
տան գաղթողները չարգի-
լել (1828 փետր. 10): Այս
հաշտութենէն ետքը 40,000
Հայեր Հաղարեաններու ա-
ռաջնորդութեամբ Պարս-
կաստանէն անցան Ռուսա-
հայաստան:

ՌՈՒՍՅՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.—

Ռուսպարսկական պատե-
րազմը դեռ նոր վերջա-
ցած էր, երբ 1828 Ապրիլ 14ին ծաղեցաւ Ռուսթրքա-
կան պատերազմը: Բասկելիչ 12,000 զօրքով և 70
թնդանօթներով Կիւմրիէն (= Ալեքսանդրապոլ) ճամ-
բայ ելաւ, առաւ Կարսը, Ախալցխան, Արսահանը, Պայա-
զիքը, Կարինը: Միւս կողմէն ռուս արեւմտեան բանակը
հասած է մինչև Անդրիանուպոլիս (= Էտրինէ), ուստի
Սուլթան Մահմուտ 1829 Սեպտ. 2ին հաշտուեցաւ ու
ստորագրեց Էսթրնէի դաշնագիրը, որով Հայաստանի
մէկ մասը մնաց Ռուսաց: 1830ի ամառը 90,000
Հայեր Կարինէն, Կարսէն և Պայազիտէն ելան ու գաղ-
թեցին Ռուսահայաստան: Այսպէս Հայաստանը բաժնուե-
ցաւ երեք պետութիւններու միջև. Օսմանեան, Ռուսա-
կան ու Պարսկական:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Հայերը Ռուսաստանի մէջ ալ գաղութներ կը հիմնեն քաջա-
ւերուելով ռուս կայսրներէ: Իրենց ազատութեան համար աչքերը

նին կը դարձնեն դէպի Զորերը: Մեծն Պետրոս, Եկատարինէ, Պողոս
Ա. եւ Նիկողայոս Ա. ուշադրութիւն կը դարձնեն Հայերուն: Ռուս-

Պայազիս

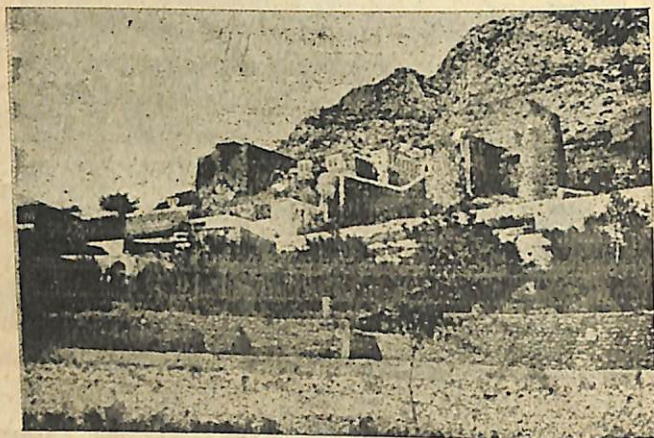
պարսկական եւ Ռուսթրքական պատերազմներով Ռուսները տէր
կ'ըլլան Հայաստանի մէկ մասին: Ռուսներուն կ'օգնեն Հայերը,
առաջնորդութեամբ Ներսէս Ն. Առարակեցի:
Զարգացման բաժին.— Ներսէս Աշտարակեցիի Իսրայէլ
Օրիի մասին հետաքրքիր մանրամասնութիւններ կարելի է տալ
նոյնպէս Մեծն Պետրոսի կեանքի մասին:

Ի Գ. Դ Ա Ս

ԷԶՄԻԱՇՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ԵՒ ՌՈՒՍԱՀԱՅՆԵՐԸ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՅՈՒՆԵՐ.— Հայոց Կաթողիկոսները հին
ատեն կը նստէին Էջմիածնի մէջ, բայց Ար-
շակունեաց և Բագրատունեանց ժամանակ կը նստէին

հաւ ուրիշ քաղաքներ, ինչպէս Դուին, Անի, Արգիւնա
(Անիի մօտ քաղաք մը), Աղթամար, և այլն: Երբ Անին

Սիսի Մայրավանքը

գրաւուեցաւ և Ռուսիոյնանց հարստութիւնը հիմնուե-
ցաւ Կիլիկիայի մէջ հայրապետներն ալ մէկ երկու տեղ
թափառելէ ետքը հաստատուեցան Հռոմկայ և անկէ
Սիս: Իսկ Ռուսիոյնանց կործանումէն ետքը աթոռը
կրկին փոխադրուեցաւ Էջմիածին: Աղթամարի և Սիսի
մէջ նստող հայրապետներն ալ կարողիկոս կոչուեցան
անկէ ետքը: Սակայն համաձայնութիւն գոյանալով Էջ-
միածնի կաթողիկոսը կոչուեցաւ ընդհանրապէս, Ամենայն
Հայոց Կարողիկոս, իսկ Աղթամարի և Սիսի կաթողիկոս-
ներն ալ նկատուեցան մասնաւոր կարողիկոսներ:

ՊՕԼՕԹԵՆԻԱ.— Երբ Ռուսները գրաւեցին Ս. Էջ-
միածնի Պարսից ձեռքէն, որոշեցին Ռուսահայերուն

համար մասնաւոր կանոնադիր մը մշակել և վաւերա-
ցնել: Ատոր համար Հայոց Կաթողիկոսին իրաւունքները
և եկեղեցիին օրէնքները նկատի առնելով խմբագրուե-
ցաւ կանոնագրութիւն մը, որ կոչուեցաւ Պօլօթէնիա և
Ռուսաց Զարը վաւերացուց զայն 1836ին: Անկէ ետքը
Ռուսահայերը սկսան այդ օրինադիրքին համեմատ վա-
րել իրենց գործերը: Պօլօթէնիայի համեմատ Հայոց եկե-
ղեցիին ու ազգին հոգեւոր գործերուն վրայ վերին
հսկողն է կաթողիկոսը, որ Ս. Էջմիածնի տաճարին մէջ
կ'ընտրուի ընդհանուր ազգէն, եկեղեցական ու աշ-
խարհական պատգամաւորներու միջոցաւ: Կաթողիկոսին
աջակից է և նաեւ Ս. Էջմիածնի Սինոդը որ 8 եկեղե-
ցական անդամներէ կը բաղկանայ: Սինոդին մէջ կայ նաեւ
առանձին պաշտօնեայ մը Պրովորուս անունով, որ Ռուս
կառավարութեան կողմէ կ'ընտրուի և կը հսկէ Սինոդի
գործերուն վրայ:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ.— Ռուսեթուրք պատե-
րազմէն ետքը Ռուսահայերը սկսան խաղաղ շըր-
ջան մը բոլորեր: Այլևս

պատերազմներ ու տապառա-
կութիւններ իրենց երկիրը
աւերակ չէին դարձներ: Ուս-
տի հետզհետէ սկսան յառաջ-
դիմել, բազմանալ ու հո-
րտանալ: Բարին մեծ ու
փոքր դպրոցներ, ուր կը
կրթուէին իրենց զաւակները:
Սկսան տալարաններ բա-
նալ, թերթ և զիւրք հրատա-
րակել: Նախապէս գրաբար
կը գրէին ու կը կարդային, բայց յետոյ սկսան աշխա-

Յովակիմ Լազարեան

րաբար (ռուսահայերէնով) գրել ու կորդալ: Անոնց մէջ ամէնէն նշանաւոր դպրոցները երկու հատ էին. Լազարեան ձեռնարան՝ Մոսկուայի մէջ, Ներսիսեան դպրոցը՝ Թիֆլիսի մէջ: Լազարեան նշանաւոր ընտանիքը Նոր Զուդայեկ (Պարսկաստան) Մոսկուա գաղթած են: Անոնց նահապետներէն մէկը՝ Լազար Մոսկուայի մօտերը հիմնած է մետաքսի գործարան մը ու մեծ անուն վաստակած է: Անոր որդիներէն մէկը Յովակիմ Լազարեան հիմնած է ձեռնարանը 1818ին, կրթութեամբ զարգացած ուսանողներ, եկեղեցականներ ու քաղաքացիներ հասցընելու նպատակով: Իսկ Ներսիսեան դպրոցը հիմնուած է Ներսիս Ե. Աշտարակցի եպիսկոպոսին ջանքերով ու ռուսահայ ժողովուրդի նուիրատու թիւններով: Այս վարժարանէն ելած են բազմաթիւ ուսուցիչներ, զինուորացիներ, եկեղեցականներ, եւ այլն:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Հայոց կաթողիկոսները նստած են Էջմիածին, Դուին, Արգինա, Անի, Աղթամար, Սյու եւ այլն: Հիմակ երեք կաթողիկոսութիւններ կան, մէկ ընդհանրական (Էջմիածին), երկու մասնաւոր (Աղթամար եւ Սյու): Պօլժէնիան Ռուսահայերու կանոնադրութիւնն է, որով կը վարուին անոնց հոգեւոր ու ներքին ազգային գործերը: Ռուսահայերը հետզհետէ, ռուսական իշխանութեան տակ, սկսան յառաջդիմել ու զարգանալ: Նշանաւոր են անոնց դպրոցները, հրատարակութիւնները եւ այլն: Գլխաւոր դպրոցներն են Մոսկուայի Լազարեան ձեռնարանը եւ Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցը:

Զարգացման բաժին.— Պօլժէնիայի, Լազարեան եւ Ներսիսեան վարժարաններու, ռուսահայ հրատարակութիւններու (թերթ, գիրք) մասին կարելի է աւելի մանրամասնութիւններ տալ:

Ի Պ. Դ Ա Ս

ԹՈՒՐԻՈՅ ՀԱՅԵՐԸ, ՊԱՏՐԻԱՐԿՆԵՐ

ՊՈԼՍՈՅ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿ.— Օսմանցիներու Ֆարիհ Սուլթան Մեհմեթ Թագաւորը Կ. Պոլսոյ տիրելէն յետոյ, կ'ուզէր Հայաստանի մէջ գտնուած մէկ քանի օտար իշխաններու եւս տիրել, այդ պատճառով Հայերուն բարեկամ եղաւ եւ իր խորհուրդը յայտնեց Պրուսիայի Յովակիմ եպիսկոպոսին, որ անմիջապէս աջակցեցաւ անոր խորհուրդը կատարուելուն: Հայաստանի բոլոր գաւառներու առաջնորդներուն զիր գրելով: Փաթիլ իր խոստումը գործադրեց. Յովակիմ եպիսկոպոսը հաւակն թուրքիոյ Հայոց պատրիարք անուանեց, անոր աթոռը Պոլիս հաստատեց, Յունաց պատրիարքին նման իրաւունք եւ արտօնութիւն տալով: Յովակիմ բացարձակ իշխանութեամբ ազգը կառավարեց: Անկէ բացարձակ իշխանութեամբ ազգը կառավարեց: Անկէ ետքը ուրիշ պատրիարքներ նստեցան հետզհետէ եւ Պոլսը Հայոց բարոյական կեանքի կեդրոնը դարձաւ: Պոլիսի Հայերուն թիւը երթալով շտացաւ: Մահաւանդ երբ Օսմանցիները Խբեմի Կափա կամ Բեֆե քաղաքը նուաճեցին, 1475ին, բազմաթիւ Հայեր փոխադրուեցան Պոլիս: Յետոյ հետզհետէ Պոլիս գաղթեցին Էնկիւրիւցի, Գարաբնակցի, Ակնցի, Տիւրիկցի, Խարբերդցի, Մշեցի, Վաղարշապատի, Պարսկահայեր, որոնց բոլորին թիւը, մինչեւ Ժէ. դարուն վերջերը բարձրացաւ շուրջ 100,000-ի:

ԶԷԼԷՊԻ, ԱՄԻՐԱ ԵՒ ՄԻԹԷՎԷԼԻ.— Թուրքիոյ Հայոց պատրիարքները մինչեւ ԺԹ. դարուն կէսերը բոլոր ազգին գործերը կը տնօրինէին քանի մը աշխարհական մեծամեծներու մասնակցութեամբ: Այդ մեծամեծները ընդհանրապէս կը կոչուէին Աւիրա, Զե-

վիզը չզլթայ մը կրելուն համար կոչուած է Շոքայակիր։ Երուսաղէմի աթոռը հիմակ (1913) ալ ցաւալի կացու-
թեան մը մէջ կը գտնուի և ծանր պարտքի տակ է,
սակայն Ազգ, Ժողովը կ'աշխատի վանքը բարեկարգել։

ԱՄ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Պոլսոյ առաջին պատրիարքը կ'ըլլայ Պրուսայի Յովակիմ
եպիսկոպոսը։ Պոլիսը շուտով կ'ըլլայ Թուրքիոյ Հայոթեան բարո-
յական կեդրոնը։ Պոլիսի հայ հարուստները կը կոչուէին ամիրա,
չէլէպի, միւթէվէլի, սարաֆ եւն։ Անոնք ներքին վէճերով կը
խռովեն ազգը եւ իրենց կամքը կ'ուզեն քալեցնել։ Պատրիարք-
ներն ալ կը խառնուին վէճերուն։ Լաւ ամիրաներ ու պատրի-
արքներ ալ եղած են։ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը հին է,
Էօմէէն, Սելիմ Ա.էն հաստատուած։ Միշտ կռուի քոյ ու պարտքի
տակ ինկած է։ Հիմակ ալ նոյն վիճակին մէջ է։

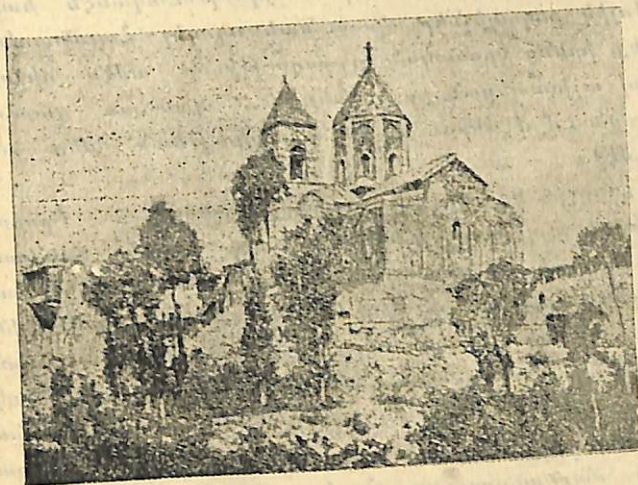
Ջարգացման բաժին.— Հետաքրքրական տեղեկութիւններ
կարելի է տալ ամիրաներու, պատրիարքներու մասին։ Կ'արժէ
ծանրանալ Պէգմեանի կեանքին վրայ։

Ի Յ. Դ Ա Ս

Հ Ա Յ - Հ Ռ Ո Մ Է Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր

ՈՒՆԻԹՈՒՆԵՐ.— Յովհաննէս ԻԲ. պապը 1316
թուականին երկու առաքելութիւն ղրկեց Արեւելք,
քրիստոնէութիւնը տարածելու համար։ Հայաստանի
հիւսիսային կողմերը, Վրաստան և այլն քարոզելու
պաշտօնը յանձնեց Յովաննիսիական կրօնաւորներուն, իսկ
բուն Հայաստանը և Պարսկաստանի մէջ քարոզելու
պաշտօնը Դովինիկեան միաբաններուն։ Ասոնք եկան
Արեւելք և սկսան իրենց դաւանութիւնը քարոզել։

Պապը Օչին թաղաւորին ալ նաժալ ղրած էր որ օգնէ
կրօնաւորներուն։ Ահա այդ միաբաններու քարոզու-
թիւնները եղան պատճառ, որ թէ Կիլիկիայի և թէ
Բուն Հայաստանի մէջ անսկիւր կրօնական վէճեր ծագե-
ցան։ Այդ կրօնաւորներէն Բարբողիմէոս անուն մէկու-
մը միջացու մէկ քանի Հայեր կաթողիկ եղան. մանա-
ւանդ Յովհաննէս Բունեցի անուն հայ վարդապետը և

Երևալի Ա. Կարապետ վանքը

ուրիշ մէկ երկու հայ եկեղեցականներ հետեւեցան Բար-
թողիմէոս եպիսկոպոսին, կարծելով թէ հայ եկեղե-
ցին բաժնուած է ճշմարիտ եկեղեցիէն, երգում ըրին,
ուխտեցին հայ և կաթողիկ եկեղեցիները միացնել։ Այդ
պատճառով կոչուեցան Միասար կամ Ունիթոս։ Ասոնք
պատճառ եղան սոսկալի վէճերու և մինչև իսկ Ռու-
բինեան իշխանութեան անկումը փոթացուցին։ Ունի-
թոնները ամէնէն աւելի տարածուած էին Երևալի, Նա-

արդիւնք մը տալ, Գողթնեաններուն հախառակութեան պատճառով, Խեղճ Տիւզեան գերդաստանը միութեան գաղափարին զո՞հ գնաց: Տիւզեանները արքունի փողերանոցին պետն էին: Գողթնեանները և ուրիշ նախանձոտները զրպարտեցին Տիւզեանները, թէ դրամահատութեան հաշիւներուն մէջ զեղծում գործած են: Այդ պատճառով 1819ին կառավարութիւնը հրամայեց Գրիգոր, Սարգիս ու Միխայիլ չէլէպիները բանտարկել, Գրիգոր և Սարգիս քիչ ետքը գլխատուեցան: Միաբանութեան ժողով մըն ալ տեղի ունեցաւ 1820ին, ապրիլ 18ին: Այդ ժողովին մէջ երկու կողմէն զիջումներ եղան և ստորագրուեցան: «Հրաւէր Սիրոյ» անուն տետրակ մըն ալ հրատարակուեցաւ, կաթողիկ վարդապետներ վերադարձան: Սակայն 1820 օգոստ. 7ին Բուլղարիոյ անուն լատին կրօնաւորի մը խորհրդով Գաղատացի (Անկիւրիա) կաթողիկ հայ մը «Հրաւէր Սիրոյ» տետրակը ձեռք բռնած, ուր Լուսաւորիչի պատկերին վրայ պապին պատկերը փակցուցած էր, սկսաւ Պոլսոյ Կոստարացիներուն մէջ պատիլ ու գրգռել, թէ Պատրիարքը կաթողիկ դարձեր է, թէ երթանք հասկցնենք որ մենք պապի զաւակ չենք այլ Լուսաւորիչի: Ամէնքը գրգռուեցան ու յարձակեցան պատրիարքին վրայ, որ թուրքի մը տունը փախաւ: Կառավարութիւնը չատերը աքսորեց. աքսորականներուն մէջ էր նաև Պէզճեան ամիրան, որ քիչ ատենէն ազատուեցաւ: 1827ին Սուլթան Մահմուտ Բ. Ֆրանսայի, Անգլիոյ ու Ռուսիոյ դէմ պատերազմ հրատարակեց և հալածեց նաև հայ կաթողիկները: Սակայն 1829ին Ադրիանուպոլսոյ (Էտիրնէ) մէջ Ռուսաց և Տաճկաց միջեւ հաշտութեան դաշինք մը կնքուեցաւ, որուն 12րդ յօդուածին մէջ ըսուած էր. «Հոռովմէական Հայերը

ազատ են իրենց կրօնը պաշտելու: Անկէ ետքը հալածանքը դադարեցաւ: Իսկ 1735ին Սուլթանը իրաւեով կաթողիկ Հայերուն պատրիարքութիւն հաստատեց:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Ունիթոռները Միջին դարու հայ կաթողիկներ են, որոնք կ'ուզեն հայ եւ լատին եկեղեցիները միացնել: Պատճառ կ'ըլլան ծանր կռիւներու: Բրոքականտայի դպրոցը նոր ոգի կը ներշնչէ Ունիթոռներուն. լատին քարոզիչներ կը դիմեն արեւելք: Պարսկաստանի մէջ մեծ ճիգեր կը թափեն անոնք. մերենայութիւններ կը լսեն, բայց անօգուտ: Ի վերջոյ կը ջախջախուին: Տաճկան կ'ըլլան սակայն: Նշանաւոր են Կոնստանդնուպոլսոյ Գալանոս, Բերիացի Թովմաս վարդապետը: Հալածանքը Կոնստանդնուպոլսոյ վերադարձան ժողովները, բայց ջրջում մը կը բերէ: Կ'սկսին միաբանութեան ժողովները, բայց Գողթնեանները միշտ հակառակորդ կը հանդիսանան միաբանութեան գաղափարի պաշտպաններուն դէմ: Վերջապէս Ռուսեանքը պատերազմէն ետքը Հայ Հռովմէականները կ'անջատուին եւ կ'ըլլան ուրոյն կրօնական համայնք:

Չարագաման բաժին.— Լատին միաբանութիւնները, Միաբանեան միաբանութիւնները եւ այլն կրնան մատակարարել հետաքրքիր ու օգտակար նիւթ, աշակերտներու ծանօթութեան ջրջանակը ընդարձակելու համար:

ԻԶ. Գ Ա Ս

Հ Ա Յ Բ Ո Ղ Ո Ք Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՄԵՍԻՈՆԱՐՆԵՐ.— ԺԺ. դարուն Անգլիայի և Ամերիկայի մէջ կային մէկ քանի քրիստոնէական ընկերութիւններ, որոնց նպատակն էր քրիստոնէութիւնը տարածել աշխարհի ամէն կողմը: Այդ ընկերու-

Թիւններէն մէկն էր Պորս ընկերութիւնը, որու քարոզիչները եկան նաև Տաճկաստան. նախ քարոզեցին Կրէտէի, Երուսաղէմի, Պէյրութի և Զմիւռնիայի մէջ. ապա 1830ին հաստատուեցան նաև Պոլիս և անկէ Փոքր Ասիայի և հայաստանի քաղաքները: Առաջին անգամ հաստատուեցան Բերս և Պէպի, Պոլսոյ Թաղերը և սկսան քարոզել հայ աղքատ դասին մէջ, աղքատներ ու նօգնելով և անոնց տղաքները ձրի կրթելով: Մեծերուն համար բացին նաև կիրակնօրեայ դպրոցներ: Առաջին անգամ Հայերը սիրով ընդունեցին զանոնք, բայց քիչ ետքը սկսաւ կրօնական երկպարակութիւնը և հալածանքը:

Յակոբոս Սերոբեան Պատրիարք

Միսիոնարները աշխարհաբար թարգմանեցին ու տպագրեցին նաև Առեւտրական, ապա Աստուածաշունչը, հրատարակեցին աշխարհաբար լրագիր ու այլ և այլ հոգեւոր գիրքեր:

ՀԱՆՏԱՊԱՆՔ.— Երբ բողոքական քարոզիչներուն

ետեւէն դացողները շատցան, և սկսան վիճաբանութիւններն ու կռիւնները, Ստեփաննոս Աղաւնի պատրիարքը աշխատեցաւ բողոքականութեան տարածուելու դէմ միջոցներ ձեռք առնել: Ամիրաները Ստեփաննոսի թոյլ վարմունքին համար հրաժարեցուցին զայն և տեղը Յակոբոս կաթողիկոսը դրին իբր պատրիարք, որ բողոքականութեան դէմ դնէ: Ան 1839ին աքսորել տուաւ շատ բողոքականներ, ու միսիոնարներու բարեկամ հայ գիտնականներ, ինչպէս Ֆիլիպոս Պողոս Պատուելի: Հալածանքը շարունակուեցաւ անկէ ետքը նաև Ստեփաննոս Աղաւնիի երկրորդ պատրիարքութեան, Մատթէոս պատրիարքի ժամանակները: Այս վերջինը ամէն տեսակ խտրութիւններու դիմեց, բանադրեց, բանտարկել տուաւ շատ բողոքականներ: Վէճերը տարածուեցան նաև ժողովուրդին մէջ: Սակայն բողոքականներուն պաշտպան հանդիսացաւ Անգլիոյ Ֆիլիպոս Պողոս պատուելի Բանկիլի դեսպանը:

ՀԱՅ-ԲՈԴՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ.— Այս հալածանքները պատճառ եղան որ Հայ-Բողոքականները բաժնուին հայ եկեղեցիէն: Անոնց բաղձանքը իրականացնելու աշխատող եղաւ Անգլիոյ դեսպանը: 1850 թուականին Օսմ. կառավարութիւնը Ֆէրմանով մը հրամայեց Հայ-Բողոքականներուն Ազգային մը ընտրել: Այդ Ազգայետը եղաւ Ստեփան աղա Սերոբեան, որ բողոքականութիւնը ընդունած էր և էր եղբայրը Յակոբոս

Պատրիարքին: Յակոբոս երկրորդ անգամ պատրիարք եղած էր 1848ին: Այսպէս բողոքականութիւնն ալ զատ համայնք մը եղաւ: Անկէ ետքը բողոքականութիւնը շատ առաջ գնաց: Այժմ գրեթէ 50000 է անոնց թիւը: Անոնք ունին նախնական և երկրորդական դպրոցներ: Ուրախալի է որ հիմակ այլևս դադարած են հին կրօնական եղբայրասպան վէճերը: Հայ-Կաթողիկէն ու Հայ-Բողոքականն ալ կաաարեալ Հայ են, թէև դաւա-նութիւնով տարբեր են: Հայ-Եկեղեցիի դաւակններն ալ աւելս կ'զգան այդ պարագան:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Բողոքական միսիոնարութիւններ ալ ժթ. դարուն սկիզբ-ները կուգան կը մտնեն Հայոց մէջ եւ կ'սկսին քարոզել իրենց դաւանանքը: Նախ սիրով կ'ընդունուին, բայց յետոյ կ'սկսի հա-լածանքը մանաւանդ Սեփանցոս Աղաւնի, Յակոբոս, եւ Մասթեոս պատրիարքներուն օրով: 1850ին ուրուն համայնք կ'ըլլան շնորհիւ Անգլիոյ դեսպանին աջակցութեան եւ Օսմ. կառավարութեան թոյլտուութեան: Առաջին Ազգապետը կ'ըլլայ Յակոբոս պատրի-արքին եղբայրը, Սեփան աղա:

Զարգացման բաժին.— Կ'արժէ ծանօթութիւններ տալ բո-ղոքականութեան ծագման մասին, Լուտերի վրայ եւայն:

Ը Ն Յ Ե Ր Ց Ո Ւ Մ

Ս Կ Ի Ի Տ Ա Ր Ի Ճ Ե Մ Ա Ր Ա Ն Ը

ԿԻԻԼՀԱՆԷԻ ԽԱՅԹԸ ՇԻԻՄԱՑՈՒՆԸ.— 1839ին Սուլթան Մահմուտի յաջորդեց Սուլթան Ապս-իւշ-Մեհմետ, որ իր հօրը բարեկարգութիւնները շարունակելով Նոյ. Ձին հրատարակեց Ֆէրման մը: Այդ արքայական գի-րով, որ Կիւղիսմէի Խաթրը Հիւսնայուն կը կոչուի. Սուլ-թանը կը խոստանար Թուրքիոյ բոլոր հպատակներուն, առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան հաւասարութիւն, կեանքի եւ գոյքի ապահովութիւն, տուրքերու ար-դար բաշխում և այլն: Ի՞նչ ետքը դրաւ կարգ մը օրէնք-ներ այդ հիման վրայ: Այդ օրէնքները կոչուեցան Թանզիմատ: Թանզիմատի հրատարակութիւնով մեծ փո-փոխութիւն մը առաջ եկաւ Թուրքիոյ մէջ: Բացուե-ցան դատարաններ, նահանգային ժողովներ ու դպրոց-ներ: Բրիտանացիները իրաւունք ստացան քաղաքական պաշտօններու մէջ մտնելու: Հայերը չուտով օգտուե-ցան ասկէ, չատերը պէյութեան ու փաշայութեան աստիճանին բարձրացան:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ.— Մինչև ժ.Բ. դարուն վերջերը Պոլիսի մէջ ազգային դպրոցներ չկային, այլ խաներու և տուներու մէջ դաս կ'աւանդէին: 1790ին Շեքրիֆ Միր-և ամիրա առաջին անգամ հիմնեց Ազգ. վարժարանի մը Գում դարուի մէջ: Անկէ ետքը Հայ-Կաթողիկէները և բողոքական միսիոնարները սկսան բաւայ իրենց դպրոցները, ուր կը յաճախէին հայ տղաքները: Այս բո-լորը տեսնելով, տեսնելով մանաւանդ որ օսմ. Պետու-թիւնն ալ կ'ուզէ դպրոցներ բանալը, Պաշեմ Կարապետ թիւնն ալ կ'ուզէ քանի ընկերներով, Սկիւտարի թաղին ամիրան, իր մէկ քանի ընկերներով, Սկիւտարի թաղին

մէջ Երուսաղէմի վանքին մէկ շէնքը նորոգելով, հիմնեց Սկիւսարի ձեռնարմը, 1838 Դեկտ. 9ին. ամէն թաղի վարժարաններու յառաջագիւղէմ աշակերտներէն 50 հոգի առնելով գործի սկսան: Որոշուեցաւ որ Երուսաղէմի վանքը աղքատիկ ուսանողներու համար իբր տաքեկան տուրք՝ տայ 120,000 զրուշ:

ԱՄԻՐԱՆԵՐՈՒ ՄԵՔԵՆԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Ամիրանները խոստացած էին 3000ական զրշ. վճարել ձեռնարանին, բայց որովհետեւ հակառակ էին Պալեան ամիրայի, իրենց խոստումը չգործադրեցին: Այնպէս որ ձեռնարանը քիչ առնէն 80,000 զրշ. պարտքի տակ ինկաւ: Ամիրանները ոչ միայն իրենց խոստումը չյարգեցին, այլև Երուսաղէմի պատրիարքին փոխանորդը համոզեցին որ 120,000 զրշ.ը չվճարէ: Որով ձեռնարանին վիճակը ծանրացաւ: Յակոբոս Պատրիարք Սեբորեան աշխատեցաւ այս ցաւալի վիճակին առջևն առնել:

24ՆԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԸ.— Այդ ատենները, 1840ին, Հայ ազգին տուրքը Պատրիարքարանը կը գանձէր և պետութեան կուտար: Ուստի Յակոբոս Պատրիարք ատկէ օգուտ քաղելով ուղեց ձեռնարանի անունով իւրաքանչիւր դուրս գացող հայէ 5 զրուշի տուրք մը գանձել: Նոյնպէս տուրքերն ալ կանոնաւոր գանձելու համար ընտրեց 24 հոգիէ ժողով մը, որուն 22ը Խաւսֆնէրէ բաղկացած էր: Ամիրանները տեսնելով որ հասարակ էսնաֆները ազգին գործերուն մէջ մտած էին և իրենք այլևս ուղածին չպիտի կրնային ընել, ամէն տեսակ դժուարութիւններ կը հանէին: Մինչև որ Էսնաֆները հրաժարեցան: ձեռնարանը զոցուելու վրայ էր: 1841 ապրիլ 6ին ձեռնարանի տեսուչը, պարգեւաբաշխութեան հանդէսին, ուսանողներու ծնողքներ հրաւիրեց և ազգու ատենաքանութիւն մը ըրաւ: Ներկաները

անսիջապէս ընկերութիւն կազմեցին ՄԻԱԿԱՄ անունով և խոստացան ձեռնարանը չգոցել: Այս ընկերութեան անդամները Պատրիարքին դիմեցին, բայց իրենց մէկը լսող չեղաւ: Այն ատեն Սուլթանին աղերսագիր տուին: Սուլթանը հրաման ըրաւ որ քննեն անոնց բողոքը: Անոնք կը պահանջէին որ ամիրանները ազգային գործի չխառնուին և 24ներու ժողովը վարէ: Գերագոյն ատենին առջև դատը տեսնուեցաւ: Էսնաֆները շահեցան: Որոշուեցաւ որ ամիրանները ազգին գործերուն չմիջամտեն, 24ներու ժողովը Էսնաֆներու կողմէ ընտրուի և ազգին բոլոր գործերը այդ ժողովը տեսնէ: Ամիրանները դարձեալ հակառակեցան և որոշումը անգործադրելի թողուցին. ժողովուրդը յուզուեցաւ և 3—4 անգամ աղերսագիր տուաւ Սուլթանին, Բ. Դուռը դիմեց, բողոքեց, մինչև որ 1841 Դեկտ. 12ին կառավարութիւնը հաստատեց արհեստաւորներէն 27 հոգիէ բաղկացած ժողովը: Սակայն 1842 Նոյ. 13ին դարձեալ հրաժարեցան, չդիմանալով ամիրաններու մեքենայութիւններուն: Այդ ատենները ձեռնարանը արդէն փակուած էր:

ԱՌԺԱՄԵԱՅ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ.— Մատթէոս Պատրիարքը տեսնելով որ երկու կողմերը ծայրալեզութեան կը տանին. 1844ին, աշխատեցաւ հաշտեցնել ամիրաններն ու էսնաֆները և ընտրեց 30 հոգինոց ժողով մը, որուն 16 անդամները Ամիրա էին, 14ը՝ էսնաֆ: Այսպէս գոյացաւ առժամանակեայ հաշտութիւն մը:

զայն և հաղիւ քանի մը երիտասարդներ մնացին գործող: 1849ին Փարիզի մէջ հայ երիտասարդ ուսանողները կազմեցին Արարսեան անուն ընկերութիւն մը, որուն նպատակը

ազգին մտաւորական ու բարոյական վերանորոգութիւնն էր: Արդէն այս ընկերութիւններէն առաջ կազմուած էին Միսկսոն ընկերութիւնը (1841ին), Սամաթիայի Սահակեան Սանուց ընկերութիւնը (1843ին), Գումգափոն (1844ին), Խաւզիւղի, Սկիւսարի, Պաշարի, Կեսիկ փաշայի (1845ին) Բերայի (1846ին) ընկերութիւնն է-

Նիկողոս Պալեան

բը, որոնց նպատակն էր օգնել իրենց թաղի զպրոցներուն, 1847ին հիմնուած էր նախ Անճնուեր ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր՝ կիրակի օրերը դասախօսելով չափահասներուն կրթութիւն տալ: Ահա այսպիսի ընկերութիւններ սկսան կազմել հայ աշակերտները և սկսան գործել Ազգին կրթութեան համար:

ԱՌԱՋԻՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀԱՅԻՆ.— Երրորդայէն

Դարձող երիտասարդները մեծ գողափար մը ունէին. անոնք կը փափաքէին ազգը լուսաւորել երեք միջոցներով. ա) Դպրոցները բարեկարգելով, բ) աշխատանքաւոր շէնքերով զարարին տեղ և գ) Ազգ.

Գրիգոր Օշեան

Պատրիարքարանը բարեկարգելով կամ սահմանադրութիւն հաստատելով: Բայց իրենց այս նպատակին հասնելու համար՝ ահագին զոհուարութեան կը հանդիպէին. ամիրաները և տգէտ եկեղեցականները հակառակորդ էին

իրենց, Առանց պատրիարքին արտօնութեան զիրք չէին կրնար հրատարակել, նոյնպէս բոլոր դպրոցներուն հոգը պատրիարքին ձեռքն էր: Սակայն երիտասարդները իրենց հմտութեան ու զարգացման համար կրցան իրաւունք մը ձեռք ձգել: 1853ին գերագոյն ժողովը ընտրեց Ուսումնական Խորհուրդ մը, 14 անդամներէ բաղկացեալ և անոր յանձնեց ազգ. դպրոցներուն վրայ հսկելու հոգը: Այդ Ուսումն., Խորհուրդին անդամներէն էին Նիկողոս Պէյ Պաշեան, Նահապետ Ռոսինեան, Գրիգոր Օսեան, Սերովիք

Տօֆ. Սերովիքեան

Վիլիսեան (Սերովիքեան), Կարապետ Իսխանեան և այլն: ԱԶԳ, ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.— Այս երիտասարդները սկսան իրենց նպատակը իրականացնել, բայց լուրջ ընդդիմութեան բաղխեցան: Իրենց ոխերիմ հակառակորդ էր Տեղեկնց պատուիրակը, որ ամբարաններու և պահպանողականներուն կողմնակից էր: Բայց երիտասարդները չի յուսահատեցան քնաւ: Անոնց մէջէն

Տոֆ. Սերովիքեան, Տոֆ. Ռոսինեան, Նիկողոս Պաշեան և Գրիգոր Օսեան անպատճառ կերպով սկսան խմբագրել Ազգ. Սահմանադրութեան ուրուագիծ մը: Այդ Ուրուագիծը յետոյ 1856ին և 1859ին կրկին կրկին Յանձնախումբերու միջոցաւ քննուեցաւ և խմբագրուելով ներկայացուեցաւ ընդհանուր ժողովին, որ 1860 Մայիս 24ին քննեց զայն, ընդունեց ու ներկայացուց Օսմ. Կառաւարդութեան վաւերացնելու համար: Բ. Դուռը անմիջապէս չվաւերացուց և կարեւորութիւն չտուաւ Հայոց ղեկավարներուն. այն ատեն 1862 Օգոստոս 1ին Հայ երիտասարդներ խումբով գացին Պատրիարքարան ցոյց մը կատարելու. պատրիարքը դուրս հանեցին և Պատրիարքարանի փակեցին: Ոտիկանապետ Սէլիմ փաշան 300 զօրքով Պատրիարքարան իշտ. և բացաւ զայն ու 50 զինուոր ձգեց գնաց: Ասկէ քանի մը ամիս ետքը Բ. Դուռը Ազգ. Սահմանադրութիւնը վաւերացուց (1863 Մարտ 7ին):

ԱՄ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

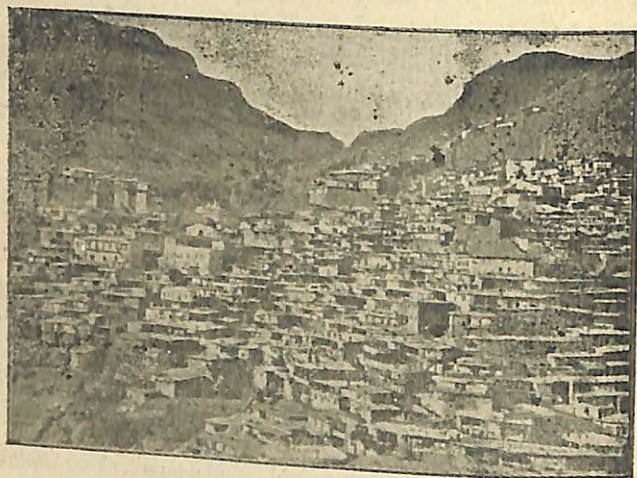
1847ին կ'ընտրուին Հոգեւոր Գերագոյն ժողովները, կայսերական Ֆէրմանով: Ազգ. Սահմանադրութեան սկզբնաւորութիւնն է առ: Այդ միջոցներուն արդէն հայ, պետական ու երոպական դպրոցներու մէջ հայ աշակերտներ կ'ուսանին եւ նոր գաղափարներ կ'ամբարեն: Անոնք կը բաղձան վերակենդանացնել Ազգը: Կը կազմուին բազմաթիւ ընկերութիւններ, ինչպէս Համագգեացը, Աւարատեանը, Անձնուէրը եւ այլն եւ այլն: Եւրոպա սնած երիտասարդները, Անձնուէրը եւ այլն ունին. անոնք նախ ձեռք կը բերեն սարդները մեծ նպատակ ունին. անոնք նախ ձեռք կը բերեն (1853ին) Ուսումնական Խորհուրդի անդամութիւնը եւ կ'սկսին գործի: Անոնք նախ առանձին, յետոյ պաշտօնապէս կը մշակեն կանոնադիր մը, որ յետոյ 1860ին վաւերացուելով կ'ըլլայ Ազգ. Սահմանադրութիւնը, որուն պետական վաւերացումն ալ վերջապէս կը կատարուի 1863ին:

Զարգացման բաժին.— Ազգ. Սահմանադրութեան հիմնական մասերէն կ'արժէ ընթերցումներ ընել: Ուրիշ տեսակէտով յարմար է արդէն ամբողջ նիւթը, ընդլայնուելու համար:

ԻԸ. Գ. Ա. Ս

ԶԵԹՈՒՆԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԿՈՒՒՆԵՐԸ

ԶԵԹՈՒՆԻ ԴԻՐՔԸ ԵՒ ԲՆԱԿԻՋՆԵՐԸ.— Զեթունի Կիլիկիոյ ամէնէն ամուր, լեռնոտ և անառիկ քաղաքներէն մէկն էր: Իր շուրջը կան տաանի չափ մանր գիւղեր, ուր կը բնակին Հայեր: Զեթունի մօտ նոյնպէս

Զեթուն

անառիկ և ամուր դիրքով հայաբնակ քաղաք մըն է Հաւնըն: Հին դարերէ ի վեր այս տեղերու Հայերը կապրէին կէս անկախ կերպով: Առաջին անգամ Հայերը տեղերէ գաղթելով, Զեթունցիները քաջ և կորովի մարդեր են: Անոնք կը կառավարուէին չորս իշխաններու միջոցաւ, որոնք իրենց հրամանին տակ ունէին օգնականներ կամ խանուներ: Զեթունցիները յաճախ

պատերազմներ ունեցած են շրջակայ թուրքմէն ցեղերուն հետ և միշտ յաղթելով սարսափ ձգած են անոնց մէջ: Օսմանեան տէրութիւնը, ճանչնալով Զեթունցիներու քաջութիւնը և չկրնալով նուաճել զանոնք, մասնաւոր ֆերմանով մը ազատ կացուցած է զինուորական տուրքէ և միայն 15000 դահեկան տարեկան տուրք մը որոշած է:

ՆՈՒԱՃՈՒՄԻ ՓՈՐՁԵՐ.— Օսմանեան կառավարութիւնը 1780էն սկսեալ Կիլիկիոյ կառավարիչներուն միջոցաւ սկսաւ Զեթունցիները նուաճելու փորձեր ընել: Շատ անգամ միջամուխ կ'ըլլար անոնց ներքին գործերուն, թիւրքմէն ցեղերուն կ'օգնէր Հայերուն դէմ, բայց գրեթէ միշտ Զեթունցիք յաղթական կ'ելնէին և 15000 դահ. հարկէն զատ ուրիշ տուրք չէին ուզեր ճանչնալ: Ժամանակ անցնելէ ետքը Զեթունցիք ստիպուեցան տարեկան տուրք վճարել 24,000 դահեկան: Սակայն կառավարութիւնը միշտ կ'ուզէր աւելցնել այդ գումարը, և թուրք պաշտօնեաներ դնել Զեթունի մէջ: Այդ պատճառով կռիւնները պակաս չէին: Խրիմի պատերազմէն յետոյ երբ Ռուսաստանէն բազմաթիւ մահմետականներ Օսմ. երկիրը կը գաղթէին, Մարաշի իյուրչիս փաշան ուզեց այդ գաղթականներէն մէկ մասը բնակեցնել Զեթունի մէջ: Զեթունցիք այս անգամ ալ ընդդիմացան զէնքով, և կուսակալը ետ կեցաւ իր զինուորութիւնէն:

ԶԵԹՈՒՆԻ Ա. ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՐԸ.— Զեթունի գիւղերէն մէկուն Ալաբաշի բնակիչներուն և մօտիկ թուրք գիւղի բնակիչներուն միջև 1862ին վեճ մը ծագեցաւ: Ասկէ օգուտ քաղելով Մարաշի Ալի փաշան 40,000 անկանոն զօրքով յարձակեցաւ Զեթունցիներուն երկիրը: Ալաբաշը քանդեց, շատեր սպաննեց, Ս.

Փրկիչ վանքը կողոպտեց և աւերեց, Յուլիս 28ին: Այս կոտորածին լուրը Պոլիս հասաւ Օգոստոս 1ին. Պատրիարքարանի գոցուած օրը: Ազգը տեսնելով որ կառավարութիւնը իրեւ ապստամբ կը վարուի Զեթունացիներուն հետ, Փարիզի Դաշնագրութիւնը ստորագրող 6 Տէրութիւններուն, մասնաւորաբար Ֆրանսայի Նաբոլէոն Գ. կայսեր դիմեցին: Միւս կողմէ Զեթունցիք Օգոստ. 2ին սկսան պատերազմ հրատարակել. թշնամիներէն հազարաւորներ ինկան և մնացեալները սկսան խուճապի մատնուիլ: Այս յաղթութիւններէն ետքը և Նաբոլէոնի միջնորդութեամբ հաշտութիւն գոյացաւ Զեթունի և Օսմ. Պետութեան միջեւ. տարեկան տուրքը որոշուեցաւ 25,000 դահեկան, ընդհանուր ներողութիւն հրատարակուեցաւ և առաջին անգամ թուրք գայլնագաւ մը զրուեցաւ Զեթունի մէջ, իսկ ներքին վարչութիւնը յանձնուեցաւ Զեթունցիներուն:

ԶԵԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ.— Զեթունի թուրք գայմադամները և Մարաշի կուսակալները կամաց կամաց կ'աշխատէին Զեթունը ընկճել, ամէն տեսակ միջոցներու կ'ուզէին դիմել: Օսմ. կառավարութիւնը 1879ին Զեթունի մէջ կանգնեց զօրակոց մը, ու բազմաթիւ զինուորներ սկսաւ պահել: Զեթունի գայմադամները սկսան նեղել ու ճնշել բնակիչները, բայց միշտ կ'զգուշանային: Սուլթան Համիտ որովհետեւ կ'ուզէր ամբողջ հայերը ջնջել կամ տկարացնել, ուղեց Զեթունն ալ խոնարհեցնել: Զեթունցիները չկրնալով հանդուրժել Սուլթանի ճնշումներուն, լսելով նաև որ Սասունի Հայերն ալ ջարդուած են, ոտք ելան ապստամբեցան: Սուլթանը Զեթունցիներուն վրայ զրկեց Րնձկի փաշան 110,000 կանոնաւոր և անկանոն զինուորներով և պատուիրեց բնաջինջ ընել զանոնք: Զեթունցիք յաղթեցին անոր: Զօրա-

նոցը զրաւեցին 600 զինուոր գերի բռնեցին և զրաւեցին 2 թնդանօթ: Րէմզի փաշային տեղ զրկուեցաւ Էսհիւն փաշան, որ նոյնպէս յաղթուեցաւ: Պատերազմը տեւեց 45 օր:

Յ. Նուրեհան

Թուրքերէն մեռան 25,000 հոգի, իսկ Հայերէն 71 հոգի: Հայ կուռդներուն թիւն էր 6000: Սուլթանին կողմէ մասնաւոր Յանձնախումբ մը զրկուեցաւ Զեթուն, իրողութիւնը քննելու համար: Այդ Յանձնախումբին անդամներէն մէկն էր Յ. Նուրեհան եփեկի:

Զեթունցիներուն քաջութեան համարը մինչև Արոպա հասաւ, ու 6 Պետութիւններու Կլիկիոյ հրապատմանունով

միջնորդութեամբ հաշտութիւն գոյացաւ, 1896 Յունվար 16ին: Այդ հաշտութեան համեմատ Զեթունցիներու կառավարիչը պիտի ըլլար քրիստոնեայ, ոստիկանութիւնը, պետական պաշտօնեաները՝ Զեթունցիներէն և այլն: Սյս վերջին պատերազմին մասնակցեցան նաև Հնչակեան մէկ երկու հոգիներ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Զեթուն Կիլիկիոյ ամուր քաղաքներէն մէկն է, քաջ բնակիչներով, որ հինէն ի վեր կը կառավարուէր 4 հայ իշխաններով: Օսմ. Կառավարութիւնը ի սկզբան ճանչցած է անոր կէս անկախութիւնը, բայց յետոյ ջանացած է ընկճել: 1790էն սկսեալ նուաճումի փորձեր եղած են. ամէնէն կարեւորներն են, Խուրշիտ փաշայի ոտնձգութիւնը 1859ին, Ազիզ փաշայի կռիւները 1862 եւ 1863ին, Ռէմզի եւ Էտհէմ փաշաներու արշաւանքները 1895ին, Ազիզ փաշա չէ կրցած 40,000 զօրքով ընկճել Զեթունը, եւ վերջին փաշաները չեն կրցած 110,000 զօրքով խորտակել հպարտ ու քաջ Զեթունցիներ:

Զարգացման բաժին.— Հարկ է ամփոփ ծանօթութիւններ տալ 1856ի Բարիզի Դաշնադրութեան եւ Խրիմի պատերազմին մասին:

ԻՓ. ԴԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

ՍԱՆՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ Ա. ՊԱՏՐԻԱՐԷ.— Պատրիարքարանը
գոցուելէն քանի մը ամիս ետքը Բ. Դու-

ռը վաւերացուց
Ազգ. Սահմանադրութիւնը և 1863
Հոկտ. 15ին երեսփ. ժողովը պատրիարք
ընտրեց Զմիւռնիոյ
առաջնորդ Թագ-
րագեան Պողոս ե-
պիսկոպոսը, որ Հա-
յոց առաջին սահ-
մանադրական Պատ-
րիարքը եղաւ:

ՍԱՆՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ
ՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ
ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԸ.—
Ազգ. Սահմանա-
դրութիւնը սկսաւ
գործադրուիլ և
մեր ազգային
կեանքին մէջ շատ

Պողոս Պատրիարք Թագրագեան

օգտակար եղաւ: Բայց շուտով տեսնուեցաւ որ ան թե-
րութիւններ ալ ունի: Այդ թերութիւնները մատնանը-
շողներէն մէկը եղաւ Խրիմեան Հայրիկը: Խրիմեան վա-
նեցի էր, որ վաճայ վարագի վանքը գպրոց բացած,

Բ. Դրան, այդ հարստահարութիւններուն առաջին առնելու համար, Բ. Դուռը խոտաացաւ քննիչներ ղրկել և Հայերուն պահանջները տեղին վրայ քննելով՝ գոհացում տալ անոնց։ Բայց գրեթէ տրուած խոստումը խոստում մնաց միայն։

ՌՈՒՍՅՈՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.— Այդ միջոցներուն, 1875ին, Հերսկ-Պոմնայի բնակիչները ապստամբեցան։ Քիչ ետքը ապստամբեցան նաև Պուշկարնիչը։ Թուրք կառավարութիւնը, Պուշկարները զսպելու համար, սկսաւ կոտորել, ջարդել զանոնք։ 1856ի Բարիդի Դաշնադրութիւնն ստորագրող 6 Տէրութիւնները ստիպուեցան բողոքել։ Ապա վրայ հասան Սերպիոյ, Գարատաղի պատերազմները Թուրքերուն դէմ։ Հայերը այս ապստամբութիւններուն և կոիւններուն ժամանակ երբեք չչարմեցան, յուսալով որ Օսմ. Տէրութիւնը և Եւրոպական իրենց վիճակը ուշադրութեան պիտի առնեն։ Սակայն խարտեցան։ 1877ին Պոլսոյ մէջ Դեսպանախորհուրդ մը գումարուեցաւ։ Դեսպանախորհուրդը պաշտօն ունէր Եւրոպական Թուրքիոյ ապստամբ գաւառները բարեկարգելու համար ծրագիր մշակելու։ Այդ միջոցին Հայոց Պատրիարքն էր Ներսէս Վարժապետեան, որ ջանաց Հայաստանի խնդիրն ալ Դեսպանախորհուրդին մէջ մտցնել, բայց միշտ պատասխան կ'ընդունէր թէ՛ «Հայկական խնդիրը չի կայ»։ Երբ Սուլթան Համիտ չընդունեց այդ Դեսպանախորհուրդին մշակած ծրագիրը, 1877 ապրիլ 15ին Ռուսիա պատերազմ հրատարակեց։ Ռուս բանակը մէկ կողմէն մինչև Էրզրում հասաւ, միւս կողմէն եկաւ մինչև Պոլիս, Այսքեֆանու։

ԱՅՍԹԷՅԱՆՈՅԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայերը տեսնելով որ Օսմ. կառավարութիւնն այս չկայ, դիմումներ կատարեցին Ռուսաց կայսեր և բանակին

հրամանատար Նիֆոլա Մեծ Դուքսին, և խնդրեցին որ Հայաստանի բարեկարգութիւնը ապահովուի։ Երբ Թուրքերը յաղթուելով ստիպուեցան հաշտուիլ, ընդունեցին Ռուսիոյ պայմանները և կնքեցին Այսքեֆանոյի Դաշնա-

Նուրէն Եպիսկ. Նար-պէյ

դրորթիւնը։ Ներսէս Վարժապետեանի, Նուրէն Նար-պէյ Եպիսկոպոսին և ուրիշներու ջանքերուն շնորհիւ Այսթէֆանոյի Դաշնադրութեան 16րդ յօդուածը գրուեցաւ Հայոց համար։ Այդ յօդուածը կ'ըսէ.

«Տեղատեղով որ Ռուսական զօրաց Հայաստանի մէջ գրաւած բայց Թուրքիոյ վերադարձնելի տեղերէն մեկնիլը կրնայ կու-

կնքէ Կիպրոսի Դաւիթըն ասպա Պերլինի Վեհաժողովին մէջ պատճառ կ'ըլլայ որ 16րդին տեղ 61րդ յօդուածը խմբադրուի Հայոց համար:

Հարգացման բաժին.— Պուլկարիոյ ապստամբութիւնն ու ջարդերը, Հէրսէկ Պոսնայի ապստամբութիւնը, Ռուսթրքական պատերազմին արդիւնքը Պալքաններուն համար, Անգլիոյ բաղադրականութիւնը Ռուսիոյ դէմ Հնդկաստանի համար եւ այլն, այդ բոլորը նիւթ կրնան ըլլալ յաւերժական ծանօթութիւններու, պայմանով որ զիւրմբունքի եւ խտացած ըլլան:

Լ. Դ Ա Ս

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Պերլինի Վեհաժողովէն ետքը Ռուսիա փոխեց իր քաղաքականութիւնը: Անգլիոյ հակառակ ըլլալով, սկսաւ հակառակել Անգլիոյ բոլոր փափաքներուն: Կիպրոսի դաշնադրութեամբ Անգլիա կը փափաքէր բարեկարգութիւն մտցնել Հայաստանի մէջ, բայց Ռուսիա սկսաւ ընդդիմանալ և գրգռել Սուլթան Համիտը որ իր ուզած կերպովը շարժի Հայերուն դէմ: Սուլթանը այս տեսնելով որոշեց Հայաստանի մէջ աւելի ներդնել Հայերս, ճնշել, նոյնիսկ ջարդել տալ, որ այդեւս բողոքող չի գտնուի:

ԱՌԱՋԻՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Հայերը տեսնելով որ Հայաստանի մէջ բռնութիւնները կը շատնան և Սուլթանը ամէն կերպով կը ճնշէ զիրենք, յուզուեցան և միշտ կը դիմէին Անգլիոյ և Եւրոպայի միւս տէրութիւններուն, միեւնոյն ատեն կը բողոքէին Կառավարութեան: Բայց զիրենք լսող չկար: Ուստի տեսնելով որ ապստամբելով և բողոքելով

ուրիշ ազգեր (Յոյները, Պուլկարները ևն.) ազատութիւն ձեռք կը բերեն, Հայերն ալ սկսան ինքնապաշտպանութեան դիմել: Միւս կողմէ Սուլթանը սկսաւ հալածել Հայ ազգասէր անձերը, գրաքննութիւն հաստատեց, բանտարկեց ու աքսորեց շատերը: Բայց բազմաթիւ անձնուէր երիտասարդներ, ինչպէս Յուսէօ, Ժիրայր, Արաքո, Մ. Փորթուգալեան և այլն սկսան շրջիլ Հայաստանի խորերը, կազմակերպութիւններ պատրաստեցին, կոռւի դաշա իջան և արթնցուցին հայ ժողովուրդը. ստիպեցին որ ինքզինքը պաշտպանել տարվի: Ամէն կողմ կը թափան ընկերութիւններ հիմնեցին, դպրոցներու մէջ սկսաւ ազգային ոգի ներշնչել: 1885ին Մկրտիչ Փորթուգալեան, գալին ոգի ներշնչել, 1885ին Մկրտիչ Փորթուգալեան, փախչելով արտասահման, Մարտիրոսի մէջ սկսաւ հրատարակել Արմենիա անուն յեղափոխական թերթը: Անոր զորակին տակ կազմուեցաւ Արմենական ընկերութիւնը: Քիչ ետքը Լոնտոնի մէջ կազմուեցաւ, Հայոց Հայրենաւիրական Միութիւնը, իսկ 1887ին ալ Ժընէվի մէջ սկսաւ հրատարակուիլ Հնչակ թերթը, որ Հնչակեան կուսակցութեան օրկանը եղաւ: Այդպիսի հայրենասէր միութիւններ ալ կազմուած էին Կովկասի մէջ, որոնցմէ մէկն էր Երիտասարդ Հայաստան: Այս և ուրիշ բազմամէկն էր Երիտասարդ Հայաստան: Այս և ուրիշ բազմամէկն էր Երիտասարդ Հայաստան: Այս և ուրիշ բազմամէկն էր Երիտասարդ Հայաստան: Այս և ուրիշ բազմամէկն էր Երիտասարդ Հայաստան:

ԿԱՐԻՆԻ ԵՒ ՂՈՒՄ ԳԱՐՈՒՆ ԳՈՅՅԵՐԸ.— Սուլթանը միշտ կը շարունակէր իր հալածանքի քաղաքականութիւնը: 1890ին Յուսէօ Ծին Կարինի կուսակալը խուզարկեց Հայոց եկեղեցին և Սանասարեան վարժարանը, թնդանոթ, ռուս և այլն գտնելու յոյսով, բայց բան մը չգտաւ: Կարնեցիք յուզուեցան, բողոքեցին, շուրջ կան գոցեցին, բայց կառավարական զօրքը և թուրք ամբոխը սկսան յարձակիլ Հայերուն վրայ: Այս լուրը

երբ Պոլիս հասաւ Պոլսոյ ժողովուրդն ալ գրգռուեցաւ : Այդ ժամանակ Հայոց պատրիարքն էր Խորեն Արքեպ Սքրեան : Հնչակեան կուսակցութեան առաջնորդու-

Խորեն Պատրիարք Արքեան

թեամբ, հազարաւոր Հայեր Յուլիս 15ին, դիմեցին Գում Գաբուի Մայր եկեղեցին, և ուղեցին Պատրիարքը հետ առնելով Բ. Դուռը երթալ և բողոքել եղածներուն համար ու բարեկարգութիւն պահանջել : Սակայն Սուլթանին զինուորները կէս ճակատէն ետ դարձուցին ցուցարար թափորը : Այնուհետեւ Հայաստանի բոլոր անկիւնները սկսան բացարձակ և սոսկալի հալածանք ու հալածանքներ թիւններ :

ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊՍՏՈՍՐՈՒԹԻՒՆԸ 1894).— Զեթունի նման լեռնային անմատչելի վայր մըն է Սասունը, Մուշի հարաւային կողմը բազմաթիւ մանր գիւղերով : Հինէն ի վեր ազատ ու անկախ մեծցած էին այն տեղի բնակիչները, որոնք հայ էին : Սասունի գլխաւոր գիւղերն են Դալուորիկ, Շեկըր, Կելիկուզան Աւետիկ եւայլն : Սուլթան Համիտ չհանդուրժելով անոնց ազատ կեանքին, Եղեց ճնշել, իր սպանող լուծին տակ առնել զանոնք : Անոնց վրայ տուրք դրաւ, բայց չէր կրնար դանձել, որովհետեւ օսմ. պաշտօնեաները ծեծ ուտելով կը դառնային : Սասունի չրջականները կը գտնուին բազմաթիւ քիւրտ աշխերներ (ցեղ, բնաւոր). անոնք խաչնարած են : Զմեռ ժամանակ իրենց հօտերը կ'արածեն ձուլամերկի : Սղերդի կողմերը, ուր համեմատաբար տաք կ'ըլլայ, իսկ ամառ ժամանակ կը փրմատեն հովաւուն ու ջրարբի լեռներ : Սասունը այդ կողմէն յարմար վայր մըն է, այդ պատճառով ամէն տարի հոն կը դիմէին : Բայց Սասունցիք թոյլ չէին տար անոնց : 1893ին Օսմ. Կառավարութիւնը գրգռեց Բիւրտերը որ ամառը երթան Սասուն : Դալուորիկցիք և յեղափոխական երիտասարդներ «Դժոխք»ի առաջնորդութեամբ դիմադրեցին Բիւրտերուն ու վռնտեցին : Այն ատեն Համիտ վճռեց Սասունցիներուն ոյժը ջախջախել : Յաջորդ տարին Բիւրտերը նորէն յարձակեցան և սկսան յափշտակել Սասունցիներու ոչխարները, ձիերը ևն : Սասունցիք փոխադարձաբար իրենք ալ սկսան Բիւրտերուն ոչխարները յափշտակել, իրենց գողցուցաններն ալ ետ առնելով : Բիւրտերը բողոքեցին Բ. Դրան : Այս բանը պատրուակ բռնելով Համիտ որոշեց իր ժողովրդութիւնը գործադրել : Դրկուեցան բազմաթիւ զինուորներ, որոնք միացան անկանոն քիւրտ զինուորներու հետ, որոնց

մեցին, բայց թուրք զինուորներն ու Կառավարութիւնը խորտակեցին անոնց ոյժերը յաճախ խաբելով ու անոնց զէնքերը գրաւելով: Տուներու մէջ, եկեղեցիներու մէջ ապաստանած Հայերը այրեցին իրենց ապաստանարաններուն մէջ: Այս ստորին գործին մէջ մեծ դեր խաղացին Համիտի կազմակերպած քիւրա զինուորները, որոնք կը կոչուէին Համիսիէ: Եւրոպացի հիւպատոսներու և ճանապարհորդներու կարծիքով զոհերուն թիւը 300,000-ի հասաւ:

ՊԱՊԸ ԱԼԻԻ ՅՈՅՅԸ.— 1895 Սեպտեմբերին, երբ տակաւին հայկական ջարդերը յայտնապէս սկսեալ չէին, և Սուլթանը չէր ուզեր Մայիսեան Ծրագիրը ստորագրել, Հնչակեան կուսակցութեան առաջնորդութեամբ բազմաթիւ Հայեր Գլխավոր Գաղութի Մայր Եկեղեցիէն դիմեցին Պապը Ալի, աղերսազիր տալու համար Կառավարութեան և բողոքելու համար Հայաստանի մէջ դործուած հարստահարութիւններուն դէմ: Բ. Դրան առջեւ աղերսազիրը ներկայացնող ժողովուրդը ցրուելու համար կառավարական զօրքը յարձակեցաւ և սկսաւ ընդհարում մը: Այնուհետեւ սկսան Պոլսի Ա. դէպքը, որուն յաջորդեցին Հայաստանի կոտորածները:

ԵՐՈՊԱՅԻ ՆԱԶԱՐԵՐԸ.— Հայերու ջարդին լուրերը Եւրոպա հասնելով յուզեցին ժողովուրդները: Սկսան ցոյցեր ընել, ժողովներ սարքել, միթիւններ կազմակերպել՝ այգանելու համար Մեծ Մարդասպանին արարքները և պաշտպանելու համար Հայոց դատը: Եղան բազմաթիւ մեծ անձնաւորութիւններ, որոնք իրենց հայասիրութեամբ օգնեցին հայկական դատին: Առաջինը էին ձեռն Պրաչա, որ անդամ էր Լոնտոնի «Անկլո-հայկական Ընկերութեան», Կլասսոն, Անգլիոյ ազատական նախարարապետը, որ հրապարակով, Երեսփոխաններու

և Լորտերու ժողովներուն առջև, ամբաստանեց Կարմիր Սուրբանը: Իսկ ֆրանսացի պետական մեծ մարդերէն հայասէրներ եղան Բրեսսան, Անարոյ Յրան, Վիկտոր Պիտար, Ժան Ժոնս, Տրենի Բոշեն, Բիւսսոն, Տիքսոնիկ Տր Բոնսան, Բիեռ Բիլլառ, որ սկսաւ հրատարակել

Կլասսոն

նաև «Բրո Առնեմիս» ֆրանսերէն թերթը, հայոց դատը պաշտպանելու համար: Ուրիշ հայասէրներ ալ եղան նաև գերմանացիներէն, իտալացիներէն, ռուսներէն և այլն և այլն: Անոնք բոլորը սկսան Եւրոպային ճանչցնել հայ ժողովուրդը՝ իր լաւ կողմերով:

ՊԱՆԲ ՕԹՕՄԱՆԻ ՅՈՅՅԸ.— 1890-ին կազմուեցաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը: Դաշնակցութեան առաջին մեծ ցոյցը եղաւ Օսմ. Պանքայի գրաւումը: 1896 օգոստ. 14-ին 25 կտրիճներ գրուեցին Օսմ. Պանքան, Անոնք կ'սպառնային օգը հանել չէնք և դանձերը եթէ

ԼՐ. Դ Ա Ս

ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ԹՈՒՐԲԱՀԱՅԵՐԸ

ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

ՌՈՒՍԱՑՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Մինչև 1881 թուականը Ռուսաստանի Հայերը և ռուսական Հայաստանի բնակիչները կը նկատուէին Ռուսիոյ հաւատարիմ և օգտակար, չէնցնող հպատակները: Բայց 1878էն՝ Պերլինի Դաշնադրութենէն ետքը, մանաւանդ 1881էն՝ Ադրեանի Գ. կայսեր գահակալութենէն ետքը Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը փոխուեցաւ Հայերուն նկատմամբ: Ռուս արքունիքի ղեկավարները որոշած էին ռուսացնել բոլոր իրենց այլացեղ, այլալեզու և այլակրօն հպատակները: Այդ ազգերէն մէկն ալ Հայերն էին:

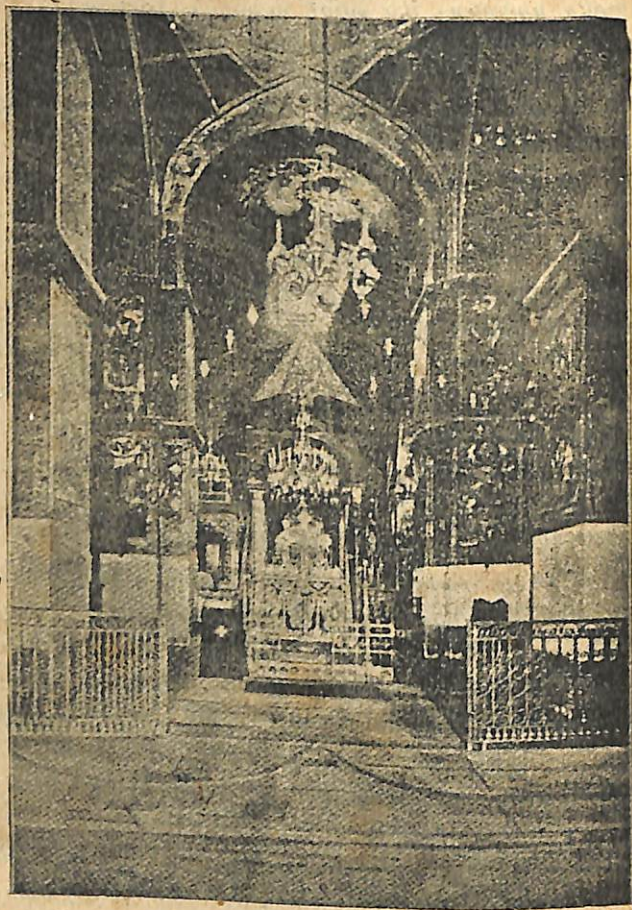
ՀԱՅ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ՓԱՎՈՒՄԸ (1885).— Հայերը ռուսացնելու համար ռուս Կառավարութիւնը որոշած էր փակել Կովկասի Հայոց բոլոր դպրոցները և ստիպել հայ տղաք որ յաճախեն միայն ռուս վարժարանները, միմիայն ռուսերէն ուսանին: Ուստի 1885ին առաջին անգամ փակուեցան Հայոց 500 դպրոցները, 20,000 աշակերտ փողոց թափեցան. անոնց ուսուցիչներուն և ուսուցչուհիներուն թիւն էր 900: Երբ դպրոցները կը փակէին բռնի կերպով, աշակերտները կը դռնէին. «Մի՛ վտարէք մեզ, մենք կ'ուզենք ուսանիլ... ինչո՞ւ մեզ կ'արտաքսէք»: Կառավարութիւնը Մակաւ կաթողիկոսին խնդրանքին վրայ թէև հրամայեց վերաբանալ դպրոցներէն մէկ մասը

բայց պայմանով որ հայ եկեղեցականները միայն կառավարեն զանոնք: Աս տեղի ունեցաւ 1886ին:

ՀԱՅ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒ Բ. ՓԱՎՈՒՄԸ (1894).— ՀԱՆՍՏԱՆՔԸ.— Խորմեան Հայրիկի կաթողիկոսութեան օկիզմները նոյնիսկ ռուս կառավարութիւնը վերստին փորձեց փակել հայ դպրոցները: Կառավարութիւնը որոշած էր նաև փակել Հայոց բոլոր ընկերութիւնները: Այն ժամանակ Կովկասի Հայերը ունէին չորս կարեւոր կրթական ու բարեգործական ընկերութիւններ, ատոնք էին. ա) Պաքուի մէջ Հայոց Մարդասիրական Ընկերութիւնը, հիմնուած 1863ին, բ) Թիֆլիսի մէջ Հայոց Հրասարակցական Ընկերութիւնը և գ) Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը, երկուքն ալ հիմնուած 1880ին, դ) Կովկասի Հայ Բարեգործական Ընկերութիւնը, հիմնուած 1881ին: Ռուս Կառավարութիւնը 1889ին փակեց բոլոր այս ընկերութիւնները, բացի Հրասարակցական Ընկերութիւնէն. այս վերջինն ալ լուծեց 1900ին: Ասոնցմէ զատ ռուս կառավարութիւնը հաստատեց նաև խիստ գրաքննութիւն հրատարակութիւններու վրայ, ստիպեց Ռուսերէն խօսիլ ու երգի մ'ընել: Սկսաւ հալածել նաև թուրքահայերուն օգնող ընկերութիւններն ու խումբերը, ջարդերէն փախչող և Ռուսաստան ապաւինող Հայերը, բանտարկել հայ աչքի ինկող գործիչները, Հայաստանի օգնութեան գացող Ֆէտայիները աքսորել դէպի Սիւլեիս:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱՆՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ ԳՐԱԴՈՒՄԸ.— Այս հայահալած քաղաքականութեան անգութ ներկայացուցիչը եղաւ Կովկասի կառավարիչ Կալիցկին, որ 1903ին ուզեց աւելի առաջ երթալ: 1897ին որդէն մաս մը գրաւած էր ծայր դպրոցներու կալուածները, որոնք հայ եկեղեցիներուն կը պատկանէին: Ուստի բարձրագոյն

Հրաժան հանել տալով յայտարարել, 1903ին թէ պիտի

ցով Տաշկով, որ եկաւ խաղաղեցնելու Կովկասը: 1905 Օգոստոս 1ին Հայերուն վերադարձուեցան բոլոր գրաւուած կալուածները: Այդ միջոցներուն Ռուսաստանն ալ ունեցաւ իր սահմանադրութիւնը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ռուս կառավարութիւնը 1878 եւ 1881էն ետքը կը հետապնդէր ռուսացման քաղաքականութիւն մը, այդ պատճառով ոչ միայն չօգնէր Հայոց դատին թուրքիոյ մէջ, այլեւ Կովկասի մէջ կը սկսի հալածել, կը փակէ Հայոց 500 դպրոցները, կը լուծէ բարեգործական ու կրթական ընկերութիւնները, կը գրաւէ զբարոցական կալուածներ, կը բանտարկէ, գրաքննութիւն կը հաստատէ, եւայլն: Բայց երբ ծեռք կ'երկնցնէ եկեղեցական կալուածները գրաւելու, Կովկասի Հայութիւնը, ամբողջ Հայութեան հետ. ոտք կ'երնէ եւ կ'արգիլէ գրաւումը: Կալիցինի գրգռութեամբ տեղի կ'ունենան նաեւ հայ-թաթարական ընդհարումները, որոնք չեն պսակեր Կալիցինի յոյսերը: Հայը կը յաղթէ ոչ միայն նիւթապէս այլեւ բարոյապէս եւ ռուս կառավարութիւնը կը ստիպուի վերադարձնել բոլոր գրաւուած կալուածները 1905 օգոստոս 1ին:

Ջաւգացման բաժին.—Յարգելի ռուսացիներուն կը ձգենք ո'չ միայն ակնարկուած գաղափարներէն փափարուածին ընդլայնումը, այլեւ ընտրութիւնը յարմար նիւթերու՝ շարադրութեան կամ խմբագրութեան համար:

Լ. Գ. ԴԱՍ

ՕՍՄ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՕՍՄ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.— Սուլթան Համիտի բռնակալ իշխանութեան հետեւանքով զժգոհ էին ոչ միայն Հայերը, այլեւ թուրքերը: Որովհետեւ Սուլթանը կը հալածէր բոլոր երիտապարդ տարրերը, չէր ուզեր ոչ մէկ եւրոպական նորութիւն: Հայ կուսակցականները մէկ եւրոպայի թուրքերն ալ Սուլթանին դէմ տեսնելով որ եւրոպայի թուրքերն ալ Սուլթանին դէմ են, որոշեցին անոնց հետ համախորհուրդ տապալել Սուլթան Համիտը: Այդ նպատակով եւրոպայի մէջ Սուլթան Համիտը համագումար ժողով մը, որ ներկայ գտնուեցան զրիթէ բոլոր հայ եւ թուրք քաղաքական կուսակցութիւններն: Այդ ժողովին մէջ որոշեցին միասին գործել: Քանի մը ամիսներ ետքը երկրին տմէն կողմերը յեղափոխութիւն հանեցին, ապստամբեցուցին օսմ. բանակը եւ պահանջեցին որ Սուլթանը դադրի միապետ նախ և պահանջեցին որ Սուլթանը զադրի միապետ Համիտ ստիպուեցաւ այն ատեն տեղի տալ եւ հրովարտակով մը հաստատեց Օսմ. Սահմանադրութիւնը (1908) Յուլիս 10/24ին:

ՄԱՐՏ 31 Ի ԴԵՊԷԸ ԵՒ ԱԶԱՍԱՐԱՐ ԲԱՆԱԿԻ ՄՈՒՏՔԸ ՊՈԼԻՍ.— Օսմ. Սահմանադրութիւնը մեծ խանդավառութեամբ բնորոշուեցաւ Հայոց կողմէ՝ թէ Պոլիս եւ թէ գաւառները: Թուրք եւ հայ եղբայրութեան յուզիչ տեսարաններ անթիւ էին: Սակայն երկրին յետադիմական տարրերը, Սուլթան Համիտի արքանեակները, սկսան կամաց կամաց գլուխ վերցնել: Սուլթանը ուզեց դաւադրութիւնով մը ջնջել Օսմ. Սահմանադրութիւնը, փակել Օսմ. Խոր-

դեսպանաժողով մը Եւրոպական վեց մեծ պետութեանց եւ Թուրքիոյ միջեւ կը կնքուի համափայնագիր մը Արեւելեան Նահանգներու բարեկարգութեան հարցը: Երկու Եւրոպացի նահանգապետ կ'ընտրուի, Հոլանտացի Պ. Վէսթէնէնկ, եւ Նորվեկիացի գնդապետ Պ. Հօֆ, որոնք գործի կը ձեռնարկեն 1914ին:

Զարգացման բաժին.— Ընդլայնել Երրիւստ-Թէրազզըի գործունէութիւնը, Պոլսոյ գրաւումը, Թուրքիայի եղբայրութեան արտայայտումները: Հայն Նիւթ է Պալքանեան պատերազմը, որուն մէջ կարելի է ցոյց տալ Ռուսիոյ խաղաղած դերը: Արեւելեան Նահանգներու հարցը եւս անգլեւուստ համաձայնութեան (1907) հետեւանքով զարմեալ կը տրուէր սեղանի վրայ: Կարելի է ընդլայնել նաեւ Պոլսոյ Դեսպանաժողովի որոշումները:

Լ. Դ. Դ. Ա. Ս.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.— Հայաստանի երկու եւրոպացի մարդպանները հազիւ տեղերնին հասած էին, երբ 1914 Յունիս 28ին տեղի կ'ունենար Սէրայէվօի ոճիրը: Աւստրիոյ այդ քաղաքին մէջ սպաննուեցաւ Աւստրիոյ գահաժառանգ իշխանը՝ Սերպ յեղափոխականներու կողմէ: Ասոր վրայ Աւստրիա պատերազմ հրատարակեց Սերպիոյ դէմ, Ռուսիա պաշտպան կանգնեցաւ, Գերմանիա Աւստրիոյ միացաւ, Ֆրանսա իր կարգին պատերազմի մտաւ, ապա հետզհետէ պատերազմի մասնակցեցան գրեթէ բոլոր Եւրոպայի պետութիւնները: Այդ ընդհանուր խառնաշփոթութիւններուն միջոցին Թուրք կառավարութիւնը անմիջապէս ետ կանչեց Հոֆ եւ Վէսթէնէնկ պէյերը, հրովարտակով մը ջնջեց «քա-

բիթիւլաթիոնները» եւ 1914 Նոյ 12ին մտաւ ընդհ. պատերազմին մէջ:

ՌՈՒՍ ԶԱՐԻՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ.— Թուրքիա երբ պատերազմի մտաւ, Ռուսիոյ Զարը յայտարարութիւն մը հանեց ուղղուած բոլոր Հայերուն. որ էր.

«Հայեր,

«Հինգ դարու գիտութեան եւ բռնապետութեան լուծէ մը ետք, որու տեւողութեան ընթացքին ձեզմէ այնքան հոգիներ ընկճուեցան եւ այնքան ուրիշներ դեռ ենթակայ են ամենազղուելի նախապնդներու, վերջապէս հնչած է ազատագրութեան ժամը ձեզի համար:

«Ռուս ժողովուրդը իր անուանի հայ զաւակները մեծ հպարտութեամբ եւ պարծանքով կը յիշէ: Լազարէֆներու, Մելիքովներու պէս խիստ շատ զիւցազներ իրենց սլաւ եղբայրներուն հետ միասին հայրենիքի փառքին ու մեծութեան սիրոյն կուռած են:

«Զեր դարաւոր հուատարմութիւնը երաշխիք մըն է թէ այս հանդիսաւոր օրերու մէջ պիտի կատարէք ձեր պարտականութիւնը անդրդուելի հաւատքը ունենալով մեր արդար դատին եւ զէնքին վերջնական յաջողութեան համար:

«Հայեր,

«Միացէ՛ք ձեր արեւակից եղբայրներուն, ձարական ժականին տակ. վերջապէս պիտի վայելէք ազատութեան եւ արդարութեան բարիքները:»

ՔՈՒՐԲԻՈՅ ՀԱՅԵՐՈՒ ՌԻԶԼԱՄԻՏ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ.— Զարեհի Ռուսիոյ Զարին այս յայտարարութեան, Հակառակ Ռուսիոյ Զարին այս յայտարարութեան, Թուրքահայերը պատերազմին սկիզբէն իսկ ցոյց տուին ուղղամիտ վերաբերմունք մը դէպի Օսմանեան կայսրութիւնը: Յզգ. Պատրիարքարանը մասնաւոր շրջա-

բերական հեռագիր մը Ղրկեց գաւառները, հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Երեք ամիսներէ ի վեր եւրոպական պետութեանց մէջ ծագած ընդհ. պատերազմէն մեր երկիրն ալ դժուարաւորաբար անմասն չմնաց, ու կայս. կառավարութիւնը ընդհ. զօրակոչով մը բանակը գէնքի տակ առաւ: Վերջին այս երեք ամիսներու մէջ գաւառներու բոլոր անկիւններէն մեզ հասած հեռագիրներ ու նամակներ ցոյց տուին թէ՛ մեր ժողովուրդը համակերպելով 32էն մինչև 45 տարեկաններու և աննկատելի բու զօրակոչին, պատերազմական զբաւմանց եւ կառավարական այլ տնօրինութիւններուն, սիրայօժար մասնակցեցաւ նաև բանակին կամ կառավարական զանազան պետքերուն համար առաջարկուած հանդանակութեանց, այնպէս որ անոր մինչև այսօր ունեցած ընթացքը կը ցուցնէ թէ՛ հայ ազգը՝ իրբև անբաժան մէկ մասը Օսմ. հայրենիքին իր հաւատարմութեան ու հայրենասիրութիւնը ի հարկին արտայայտելու պատրաստ է ի գին ամէն զոհողութեանց»:

Այս խօսքերէն յետոյ այդ շրջաբերական հեռագրին մէջ կը յանձնարարուի Հայերուն ամէն զոհողութեանց ընդառաջ երթալ, նուիրատուութիւններ ընել, հիւանդանոցներ հաստատել, նիւթական ու բարոյական ամէն օժանդակութիւն ընծայել Օսմ. կառավարութեան: Այս շրջաբերականէն առաջ և յետոյ Թուրքիոյ Հայերը ցոյց տուին կատարեալ դժոյշ ընթացք և նուիրաբերող ոգի, որովհետեւ հայ քաղաքական կուսակցութիւններն ալ ձայնակից գտնուած են Ազգ. Պատրիարքարանի: Հակառակ բոլոր այդ զոհողութիւններուն թուրք կառավարութիւնը որ կը կառավարուէր իթթիհատ Թէրազքը կուսակցութեան կողմէ, և որուն ազդեցիկ անդամներն

էին Պատմ. Նախարար Էնվէր, ներքին գործոց Նախ. Թալէաթ և ծովային Նախարար Զէմալ փաշաներն, որոնց բոլոր հայաբնակ նահանգներու և գիւղերու Հայերը բռնի տեղահան ընել և քնցին դէպի Միջագետքի և Սուրիոյ անապատները, որոնց մեծագոյն մասը կորսուեցան և մեռան (1915—1916):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ընդհ. պատերազմը յանկարծական պայթումով, բոլորովին տակնու վրայ դարձուց Արեւելեան Նահանգներու Բարենորոգմանց հարցը: Հօժ եւ Վեսթէնէնկ պէյերը ետ կանչուեցան: Ռուսիոյ Զարը կոչ մը հանեց Հայոց ուղկաւած, բայց Թուրքիոյ Հայերը ցոյց տուին ուղղամիտ ընթացք մը թուրք կառավարութեան հանդէպ: Ընդհ. պատերազմի շրջանին թուրք կառավարութիւնը տեղական ըրաւ Ասիա-Կան Թուրքիոյ եւ հայաբնակ գաւառներու բոլոր Հայերը եւ Ղրկեց դէպի անապատները որոնց մեծագոյն մասը կորսուեցան և մեռան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՌՈՒՍ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍ.— Պատերազմի ընթացքին Ռուսիոյ մէջ ծագեցաւ մեծ յեղափոխութիւն մը, որ քայքայեց ամբողջ ռուսական պատերազմի ճակատները։ Ռուսիոյ Զարը Նիքոլա Բ. տապալեցաւ, երկիրը դարձաւ Հանրապետութիւն։ Հաւայնաւոր յեղափոխականները կամ Պոչեկիֆները տէր եղան իշխանութեան, և որոշեցին անջատ հաշտութիւն կնքել։ Պրեպ Լիբոլիսկի մէջ դաշինք կնքեցին Գերմանիոյ, Աւստրիոյ, Պուլկարիոյ և Թուրքիոյ հետ։ Այդ դաշնագրութեամբ Ռուսիա Թուրքերուն կը ձգէր Կարսը, Արտահանը, և Պաթումը։ Ռուսերուն յեղափոխութիւնն ու Պրէսթ Լիթովսկի դաշնագրութիւնը մեծ տակնուվրայութիւն առաջացուցին Կովկասի մէջ։

ԿՈՎԿԱՍԻ ԵՐԵՔ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Երբ ռուսական յեղափոխութիւնը ծագեցաւ և ռուս զինուորները թողուցին Կովկասի ճակատը ու մեկնեցան իրենց տուները, Թիֆլիսի մէջ հաւաքուած ներկայացուցիչներու ժողովը (Սեյմ), ինք ձեռք առաւ ճակատի պաշտպանութիւնը։ Սեյմին մէջ անդամներ ունէին Վրացիները, Ատրպէճանցիները և Հայերը։ Այս երեք ազգերէն խառն դաշինք մը երկրին գործերը կը վարէր։ Թուրքերու հետ դաշինք կնքելու համար պատգամաւորները գացին Տրապիզոն, սակայն հաշտութիւն կարելի չըլլալով կընքել վերադարձան։ Վրացիները և Ատրպէճանցիները բաժուեցան, 1918 Մայիս 26ին ցրուեցաւ Սեյմը, և նոյն օրը Վրացիներու Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց Վրաստանի Անկախութիւնը։ Վրացիներուն հետեւեցան

Ատրպէճանցիները և յայտարարեցին Ասոյիճանը Անկախ։ Այն ատեն Թիֆլիսի մէջ գումարուած Հայ Ազգային Խորհուրդը, Մայիս 28ին յայտարարեց ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Պաթումի մէջ Թուրքերու հետ բանակցութեան մօտն Հայոց կողմէ Ա. Խասխեան, Յ. Քաջազյան, և Մ. Կապադուսեան, և Յունիս Կին կնքեցին առաջին դաշնագիրը, որուն համեմատ Հայաստանը կը ճանչցուէր անկախ հանրապետութիւն, 11,000 քառակուսի փղ. տարածութեամբ։ Օգոստոս մէկին Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանի մէջ բացուեցաւ Հայոց առաջին խորհրդարանը։

ԹՈՒՐԳԵՐՈՒ ԸՆԿՐԿՈՒՄԸ ԵՒ ՍԷՎՈՒ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ.— Այս Թուրքերու ընկրկումը ետքը Պոլիսի ճակատը ճեղքուեցաւ, դէպքերէն քիչ ետքը Պոլիսի ճակատը ճեղքուեցաւ, Գերմանիները պարտուեցան, Թուրք բոլոր ռազմաճակատ Գերմանիները պարտուեցան և կնքուեցաւ Մուսուլի մէջ դաշնագրով։ Թուրքերը պարտաւորուեցան բանալ Պոլսոյ նստապարտը։ Թուրքերը պարտաւորուեցան բանալ Պոլսոյ գլուխները, քաշուիլ Կարսէն, Պաթումէն և Արտահանը։ Այդ բոլոր մարդերը բացի Պաթումի շրջանէն և Արտահանի մէկ մասէն, տրուեցաւ Հայ հանրապետութեան։

Յաղթական պետութիւնները մշակեցին դաշնագիր մը, զոր Թուրքերը ստորագրեցին Սեյմի մէջ։ Այդ դաշինքով Հայաստան կ'ընդարձակուէր, իր մէջ կ'առնէր զրիթէ բոլոր Թուրքական Հայաստանը։ Սակայն ստանձնէր Հայաստանի հոգաւարութիւնը։ Սակայն Ս. մերիկայի նախագահ Ուիլսոնը հիւանդացու, աւելորդ հակառակորդ կուսակցութիւնը յաղթանակեց, և նոր հակառակորդ կուսակցութիւնը յաղթանակեց, և մերժեցին միջամտել եւրոպական և ասիական գործերուն։ Յոյները հրաման ստացան մտնել Իզմիր։ Բայց իրենց ներքին վէճերով թշնամի դարձուցին եւրոպայի մեծ պետութիւնները։

Այդ միջոցներուն Անատո-
լուի մէջ զօրացաւ թրքա-
կան ոյժ մը. որուն ղեկավար
դարձաւ Մուսթաֆա Բեհաւ
փաշա: Թուրքերը դաշինք կըն-
քեցին Պոլշիկի Ռուսիոյ հետ:
Կռիւ սղեցին Ֆրանսայի դէմ
Կիլիկիոյ և Սիւրիոյ մէջ, պա-
տերազմ յայտարարեցին Հայ
Հանրապետութեան դէմ և
գրաւեցին Կարսը: Յաղթե-
ցին նաեւ Յոյներուն և զա-
նոնք վտարեցին Զմիւռնիա-
յէն:

Մ. Բեհաւ փաշա

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ.— Այդ միջոցներուն Ռուսիա
և Թուրքիա, ուզելով իրարու հետ հաղորդակցութեան
դիւրութիւն ունենալ, քաջալերեցին Հայ Պոլշիկիները,
որ երկրին ղեկը ձեռք առնեն: 1920 Ապրիլին Ռուսերը
գրաւեցին Ատրպէճանը, Մայիսին Հայաստանի մէջ յեղա-
փոխութիւն հանեցին տապալելու համար կառավարու-
թիւնը և Պոլշիկի դարձնելու համար: Թուրքերը Սեպտ.
13ին պատերազմ յայտարարեցին Հայաստանի դէմ, Կար-
սի անկումէն ետքը, Դեկտ. 4ին Հայաստանի կառա-
վարութիւնը ձեռք առին Հայ Համայնավարները:
Թուրքերը տէր եղան ամբողջ Ախուրեանի աջ եզերքին,
Իգճիւրի շրջանին ևն.:

ՓԵՏՐՈՒԱՐԻ ՅԵՂԱՄԵՐՋՈՒՄԸ — Հայ Պոլշիկիները չա-
փազանց տրակոնական խտութեամբ սկսան վարուիլ
Հայաստանի մէջ: Այդ պատճառով ծաւեցան Փետրուա-
նան յեղաշրջումը: Պոլշիկի կառավարութիւնը տա-
պալեցաւ և կազմուեցաւ «հայրենիքի փրկութեան կո-

միտեքի իշխանութիւնը: Այս կառավարութիւնը տեւեց
մինչև Ապրիլ 2., երբ հայեռուս պոլշիկիք ուժերու
ճնշումի տակ ժողովուրդին մէկ մասը Երեւանէն քաշ-
ուեցան Զանգեզուր (Լեռնահայաստան): Ապա անկէ ալ
անցան Պարսկաստան: Այդ օրէն Հայաստան դարձաւ
կրկին խորհրդային: Այժմ, 1923ին, Հայաստանը Կովկասի
միւս Հանրապետութիւններուն հետ կը կազմէ խորհր-
դային Ռուսիոյ դաշնակցային պետութիւններէն մէկը,
կամ մէկ անդամը ընկերվարական խորհրդային հանրա-
պետութիւններու միութեան:

Հայ ժողովուրդին միակ իրական ոյժը և Մայր
Հայրենիքը այժմեան խորհրդային Հայաստանն է, որուն
կապուած են բոլոր Հայերուն սիրտերը:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Ռուս յեղափոխութեան պատճառով Կովկասի ճակատը կը
վտանգուի. կը կնքուի Պրէոթ Լիթովսկի դաշնադրութիւնը: Կով-
կասի մէջ կը կազմուի Սէյմը, (Խորհրդարանը), որ պահ մը կը
վարէ Կովկասի կռիւները: Ապա կը բաժնուին Կովկասեան ազ-
գերը եւ նախ Վրացիները (Մայիս 26), Աբսպեմանցիները, ամէ-
նէն ետք Հայերը (Մայիս 28) կը յայտարարեն իրենց անկախու-
թիւնը: Յունիս 4ին Հայաստան կը կնքէ առաջին դաշնագիրը՝
Պարսկի մէջ: Թուրքերուն հետ: Ընդհ. պատերազմը վերջանալէ
ետք Թուրքերը կ'ընկրկին, Սեփուի դաշնագիրը կը կնքուի, որուն
ետք Թուրքերը կ'ընդարձակուի: Սակայն Ամերիկայի հրա-
ժարումը՝ Յունաստանի ներքին խռովութիւնները անգլեւֆրան-
սական հակամարտութիւնները, Պոլշիկիներու եւ Թուրքերու հա-
մաձայնութիւնը, Մուսթաֆա Բեհաւ փաշայի շրջափարած ոյժը
պատճառ եղան որ Հայաստան կորսնցնէ իր շատ մը գաւառները,
հայ պոլշիկիները երկիցս տիրացան երկրի կառավարութեան եւ

այսօր (1923) կը վարեն զայն. Հայաստան այժմ կը կազմէ մէկ անդամը, Ընկերվարական Խորհրդային հանրապետութիւններու միութեան:

Զարգացման բաժին.—Հարկ է մանրամասնօրէն ծանրանալ Հայ Հանրապետութեան ծագման, կեանքին եւ օրէնքներուն վրայ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0413536

ԳԵՈՐԳ ՄԵՍՐՈՊ

Հայոց Պատմութիւն, Տարրական Ա.

Հայոց Պատմութիւն, Տարրական Բ.

Հայոց Պատմութիւն, Միջին Ա.

Հայոց Պատմութիւն, Միջին Բ.

Հայոց Պատմութիւն, Բարձրագոյն (Քննական)

Հայոց եկեղեցական Պատմութիւն, Ա. Հասոր

Հայոց եկեղեցական Պատմութիւն, Բ. Հասոր

ՄԱՇԹՈՅ

Կրօնի Գիրք, Ա., Հին Ուխտի

Կրօնի Գիրք, Բ., Նոր Ուխտի

Կ Ե Դ Ր Ո Ն Ա Տ Ե Ղ Ի

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Յ. Մ. Ս Ե Թ Ե Ա Ն

Զամամկըլար եօթուու, քիւ 30

Կ. ՊՈԼԻՍ

“ԳՐԱՏՈՒՆ ՄԵՍՐՈՊ,,

Սըպորնա 70 Ֆիլիպի, Պուշկարիա

Կը գտնուի նաեւ քոյր գրականաւորուն քով

ԳԻՆ 45 Ղ.ԲԵ.